

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Azərbaycanda əmək qabiliyyətli fiziki və zehni qüsurlu insanların əmək prosesinə cəlb olunması və onlarla bağlı sosial reabilitasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Mustafayeva Arzu Ramiz

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d.,dos. Əhmədov Fariz Saleh
_____ (imza)
“___” _____ 2019-cu il

“Azərbaycanda əmək qabiliyyətli fiziki və zehni qüsurlu insanların əmək prosesinə cəlb olunması və onlarla bağlı sosial reabilitasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: Əməyin iqtisadiyyatı

Qrup: 90

Magistrant

Mustafayeva Arzu Ramiz

_____imza

Elmi rəhbər

i.e.n.,dos.İbrahimli Zülfüqar Hüseyn

_____imza

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d.,b.m.Hümbətova Suqra İnqilab

_____imza

Kafedra müdiri

i.e.d.,prof.Kəlbiyev Yaşar Xankişi

_____imza

BAKİ – 2019

Development program of rehabilitation process and employment politics of mentally and physically disabled people in Azerbaijan

Summary

Actuality of research: Generally, existing the unemployment rates, attitude towards vocational education, quality of provided vocational education issues related with access to this field inducing several differenties to people and their family members. Moreover, mentioned above factors causing this people to live in poverty.

Purpose and tasks of research: The main purpose of the research is to investigate the problems of involvement of physical and mental disabilities in the labor process in Azerbaijan, identifying the probable problems facing this people in social discrimination, to minimize the vulnerability of social rehabilitation measures.

Used research methods: In the research, the provision of space for the needs of people with limited access in all circumstances, state laws on these areas were explored, survey questionnaire was applied to people with disabilities to evaluate the situation in Azerbaijan.

Information base of research: The research database is based on existing laws and decrees, statistical data, different books and information obtained from disabled people in Azerbaijan.

Restrictions of research: Failure to communicate with disabled persons, due to sensitivity of some of them, can be easily discussed as a subject matter of the research.

Research results: The results of the research show that although the situation of persons with disabilities in our country has been taken into consideration in all cases, some problems still remain.

Scientific-practical importance of results: The results of the research may be the source of information for the initiation of new projects, and a step towards solving the problems of existing unemployment.

Key words: disability, employment, discrimination, unemployment, disabled people.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AES	Atom Elektrik Staniyası
AR	Azərbaycan Respublikası
ƏƏSMN	Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi
HIV	İnsanda İmmun çatışmazlığı Virusu
IDM	İkinci Dünya Müharibəsi
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkələr
QHT	Qeyri-hökumət Təşkilatları
Məs.	Məsələn
MMC, LTD	Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət
OECD	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
TACIS	Müstəqil Dövlətlər Birliyinə Texniki Yardım
TAIEX	AB ölkələrinə texniki yardım, informasiya mübadiləsi
UNEC	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
UNESCO	BMT-nin Elm Təhsil və Mədəniyyət üzrə qurumu
UNICEF	BMT Uşaq Fondu
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	7
I Fəsil	MƏHDUDİYYƏTLİ İNSANLARIN ƏMƏK PROSESİNƏ CƏLBİNİN BAŞLICA SƏBƏBLƏRİ.....	11
1.1.	Məhdudiyyətlik nədir?.....	12
1.1.1.	Məhdudiyyətliliyin yaranma səbəbləri və növləri.....	14
1.1.2.	Sosial və iqtisadi subyektlərin məhdudiyyətli insanlara münasibəti	18
1.2.	Dünya ölkələrində məhdudiyyətlik anlayışları.....	22
1.3.	Məhdudiyyətli insanların hüquqlarının müdafiəsi.....	24
II Fəsil	FİZİKİ VƏ ZEHNİ MƏHDUDİYYƏTLİ İNSANLARIN İŞƏ CƏLB OLUNMASI PROSESİNİN TƏŞKİLİ YOLLARI.....	26
2.1.	Fiziki və zehni məhdudiyyətli insanların işə cəlb olunmasının vacibliyi.....	26
2.1.1.	Fəaliyyət sahəsinə görə məhdudiyyətli insanların qarşılaşdığı fərsət bərabərsizlikləri.....	29
2.1.2.	İş həyatında məhdudiyyətli insanların problemləri.....	33
2.2.	Məhdudiyyətli insanlarla bağlı sosial siyasətlər. Reabilitasiya siyasəti.....	35
2.2.1	Ölkəmizdə sosial siyasətlər və dövlət xidmətləri.....	41
2.2.2.	Əlilliyi olan gənclərin təhsillə reabilitasiyası.....	45
2.2.3.	Avropa ölkələrində sosial siyasətlər və dövlət xidmətləri.....	49
2.3.	Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan insanların işə cəlb edilməsi dinamikası.	53
III Fəsil	FİZİKİ VƏ ZEHNİ MƏHDUDİYYƏTLİ İNSANLARIN ƏMƏK PROSESİNƏ CƏLB EDİLMƏSİNDƏ QARŞILAŞILAN PROBLEMLƏR..	59
3.1.	Respublikamızda əlilliyi olan şəxslərin qarşılaşdıqları problemlərin təhlili üçün zəruri məlumatların toplanılması.....	59
3.1.2.	Hipotezlər.....	61
3.2.	Məlumatların qiymətləndirilməsi və təhlili.....	62
3.3.	Hipotezlərin analizi.....	71
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	76
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	79
	ƏLAVƏLƏR.....	80
	Cədvəllərin siyahısı.....	80
	Şekillərin siyahısı.....	83
	Qrafiklərin siyahısı.....	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Məhdudiyyətlik günümüzdə hələ də cəmiyyət tərəfindən təcrid olunan kateqoriya olaraq qəbul edilməkdədir. Bu kateqoriyaləşdirmanın səbəbləri arasında ictimaiyyətin məhdudiyyətliliyi yalnız dəyərləndirməsi də mövcuddur. Əslində əngəllilik fərdlərin fiziki və psixoloji əskikliklərindən qaynaqlanmır. İqtisadi, siyasi və ictimai faktorların məhdudiyyətliliyi daha da nəzərə çarpan hala gətirməsi bir həqiqət olaraq göz önündə durur. Məhdudiyyətli insanların ictimai, siyasi və iqtisadi həyatda daha çox iştirak edə bilməsi, əsas və peşə təhsili ala bilməsi əlçatan olmalıdır. Çünki günümüzdə məhdudiyyətli insanların çoxu bu imkanlardan yararlanı bilmirlər. Ümumi olaraq da mövcud olan işsizlik problemi, kütlənin münasibəti və peşə təhsilinin lazımi səviyyədə, əlçatan olmaması fiziki və zehni məhdudiyyətli insanları, o cümlədən onların ailələrini daha çətin iş şəraitində işləməyə və ya yoxsulluqla üz-üzə qalmağa vadar edir. Nəzərə alsaq ki, hər bir fərdin rahat yaşamasını və işləməsini təmin etmək sosial dövlətin vəzifə bəsidir. O səbəbdən bütün bu məsələlərin həlli hər zaman aktual olaraq qalır.

Bu məsələlərin həlli nəinki dövlət səviyyəsində, hətta dünya səviyyəsində öz aktuallığını saxlamaqdadır. Fiziki məhdudiyyətli və əliliyi olan insanların hüquqlarının AR konstitutsiyasında, BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş “Əliliyi olan insanların hüquqları haqqında” Konvensiyada, AR-nın “Əliliyin və uşaqların sağlamlıq imkanlarının məhdudluğunun qarşısının alınması, əlilərin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Qanunda və digər beynəlxalq və yerli qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuş formada qorunması bunun göstəricisidir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Bütün dünyada o cümlədən ölkəmizdə müstəqilliyin və azadlığın hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş tərifi mövcud deyildir. Lakin gündəlik həyatımızda azadlıq, məhdudiyyətlik və əlilik sözlərin hər biri işlədilməkdədir.

Sosial dövlət nöqtəyi nəzərindən dövlət hər bir insan üçün asan yaşamaq şəraitini təmin etməlidir. Bunu reallaşdırmağın ən başlıca yolu onları iş həyatına

daxil etməkdir. Məhdudiyyətli insanların iş həyatına daxil olmasında və işlərini davam etdirməsində bir sıra çətinliklər vardır ki, bunlar da zamanla sosial ayrı-seçkiliyə səbəb olur. Sosial ayrı-seçkilik anlayışı fiziki, ruhi və sosial bir məhdudiyyətlilik halıdır. Sosial baxımından təcrid olunmuş fərdlər və ya qruplar isə müəyyən bərabərsizliyə məruz qalaraq, hər hansı çətinlik qarşısında müdafiəsiz və zəif kəslər olaraq qəbul edilməkdədirlər. Bu səbədən ayrı seçkilik anlayışı bir növ ictimai problem olaraq da ifadə edilə bilər. Bu baxımdan ictimaiyyətdəki müəyyən bir kütlənin istehsalçı sahələrdən təcrid olunması mənasına gələn sosial ayrı-seçkilik fərdi xətalardan deyil, struktur problemlərin nəticəsi olaraq bilinməkdədir.

Mövzu bundan əvvəl “Vətəndaş Cəmiyyəti –Media –Dövlət və Özəl sektorun Əməkdaşlığı ilə Azərbaycanda Hərəkət imkanları Məhdud İnsanların Hüquqlarının Müdafiəsi və Yaşam Şərtlərinin Yaxşılaşdırılması” layihəsi çərçivəsində və UNICEF-in Azərbaycan Nümayəndəliyi tərəfindən araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Sosial ayrı-seçkilikdən ən çox zərər görən şəxslərin başında isə məhdudiyyətli insanlar gəlir. Məhdudiyyətli insanlar cəmiyyətdən təcrid olunmağa məruz qalaraq başlıca tələbatlarını belə ödəyə bilməyərək başlayan və zaman keçdikcə ictimaiyyətlə bağlarının zəifləyərək qopmasına səbəb olan dinamik bir müddətlə qarşılaşırlar. Bu kimi səbəbləri əsas götürərək tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycanda fiziki və zehni məhdudiyyətli insanların əmək prosesinə cəlb olunmasındakı problemləri araşdırılması, bu insanların sosial ayrı seçkilik baxımından qarşı-qarşıya qaldıqları problemlərin müəyyən edilməsi və sosial reabilitasiya tədbirlərinin dəyərləndirilib çatışmazlıqların hissediləcək dərəcədə azaldılmasıdır.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini hazırkı dövrdə əlilliyi olan insanların əmək bazarındakı vəziyyəti, onların təhsil səviyyəsi, ölkədə infrastrukturun vəziyyəti təşkil edir. Tədqiqat işinin predmetini mövcud qanunvericilik aktları, fərmanlar, qanunlar, statistik göstəricilər və müxtəlif ədəbiyyatlardan məlumatlar əhatə edir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində ilk öncə məzmun analizi edilmiş, müxtəlif mənbələrdən, kitablardan mövzu araşdırılmışdır. Bu addımda məhdudiyyətli insanların ehtiyacları olan məkanların hər cür şəraitlə təmin olunması, bu sahələrlə əlaqəli dövlət qanunları incələnmişdir. İkinci mərhələdə müxtəlif statistik göstəricilər müqayisə edilmişdir. Üçüncü mərhələdə isə ölkəmizdə mövcud vəziyyəti dəyərləndirmək üçün əlilliyi olan insanlara anket sorğusu tətbiq edilmişdir. Tədqiqat işində riyazi-statistik metodlar, sorğu metodları istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını ölkəmizdə mövcud qanun və fərmanlar, statistik göstəricilər, müxtəlif kitablardan məlumatlar və əlilliyi olan insanların mövzu ilə əlaqəli fikirləri təşkil edir.

Tədqiqatın mədudiyyətləri. Əlilliyi olan şəxslərlə bütünlükdə ünsiyyət qura bilməmək, eyni zamanda onlardan bəzilərinin həssas olduğu üçün onlarla asanlıqla mövzunu müzakirə edə bilməmək tədqiqatın mədudiyyətlərini təşkil edir.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, ölkəmizdə məhdudiyyətli şəxslərin işləməsi ilə qanunvericilikdə bütün hallar nəzərə alınsa da bəzi problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu problemlər tədqiqat işində müəyyən edilmiş, qruplaşdırılmış və yeni təkliflər verilmişdir. Tədqiqatın nəticələri yeni layihələrin yaradılması üçün informasiya mənbəyi, yeni araşdırmalar üçün müzakirə mövzusu ola bilər. Eyni zamanda bu sahədə yeni görülməli işlər üçün stimulaşdırıcı ola bilər və mövcud işsizlik və həssas qrupların problemlərinin həlli yolunda bir addım olması onun elmi-praktiki əhəmiyyətini təşkil edir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işinin ilk fəslində bu mövzuya aid müxtəlif ədəbiyyatlarda olan, müxtəlif təşkilatların qəbul etdiyi məhdudiyyətlilik anlayışları araşdırılıb. Burada məhdudiyyətliliyin növləri, onun yaranma səbəbləri, məhdudiyyətli fərdlərin hüquqlarının hansı səviyyədə təmin olunması məsələlərinə toxunulub.

İkinci fəsilə fiziki və zehni məhdudiyyətli insanların işə cəlb edilməsi və onların bu sahədə rastlaşdıqları problemlər araşdırılıb. Araşdırma həm işəgötürən

orqan həm də işçi qüvvəsi prizmasından aparılıb. O cümlədən tərəflərin gözləntiləri və tələbləri geniş araşdırılıb.

“ Məhdudiyyətli insanların ictimai həyata tam qoşulmasına yönəlmiş sosial yaxşılaşdırmanın təmin edilməsi, onların işləyən, gəlir əldə edən və ehtiyacsız fərdlər olmaları üçün hansı yaxşılaşdırma tədbirləri görülür?” sualına cavab axtarılıb.

Məhdudiyyətli fiziki və zehni məhdudiyyətli insanların əmək prosesinə cəlb olunması və onlarla bağlı sosial reabilitasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi mövzusunda hazırlanan araşdırmanın üçüncü fəslə müxtəlif əlilliyi olan insanlara tətbiq edilmiş anket sorğusu və onun nəticələrinin analizi istiqamətində aparılmışdır.

I Fəsil MƏHDUDİYYƏTLİ İNSANLARIN ƏMƏK PROSESİNƏ CƏLBİNİN BAŞLICA SƏBƏBLƏRİ

Araşdırma işinin əvvəlində bir ayrı-seçkiliyə toxunmaq ehtiyacı yaranır. Məhdudiyyətlik və əlillik anlayışları bir-birindən fərqli mənalara ifadə edir. Məhdudiyyətlik bir əlillik halının nəticəsi olaraq, ən ümumi halı ilə fərdin gündəlik yaşamında fərqli fəaliyyətləri həyata keçirməsinə mane olan vəziyyətdir. Məhdudiyyətliliyi ortaya çıxaran əlillik isə müalicəsi mümkün olmayan amma reabilitasiya oluna bilən, yaxşılaşdırıla bilən bir vəziyyətdir. (WHO,1993, s.23)

Ölkəmiz mövqeyindən baxıldığında kifayət qədər çox sağlamlıq məhdudiyyətli insanın olması bu mövzuya daha həssas yanaşılmasının vacibliyini ortaya qoyur. Əmək bazarında dezavantajlı qruplardan biri olan məhdudiyyətlilərin məşğulluğu, ictimaiyyətə uyğunlaşması və məhdudiyyətli işçi qüvvəsi işsizliyinin sosial xərclərinin yüksək olması baxımından da önəm daşımaqdadır. Burada bir məsələni vurğulamaq ehtiyacı yaranır ki, hər bir insanın görə biləcəyi bir iş vardır və məhdudiyyətlilər də fiziki və ruhi fəaliyyətlərində bir pozulma ya da əksiklik olsa belə onların da bu xüsusiyyətlərini nəzərə alan uyğun bir təhsil aldıqdan və yaxşılaşdırılmaları üçün tədbirlər görüldükdə işləyə bilirlər.

Hər bir insan özünü dəyərli hiss etmək istər. Bu səbəblə hər şeydən əvvəl onun özünü dəyərli hiss etməsi lazımdır. Volter “ İşləmək bizi üç böyük bəladan xilas edir: sıxıntı, pis vərdişlər və yoxsulluq” sözü ilə gəlir əldə etmənin önəmini vurğulayır. Məhdud qabiliyyətli insanlar həyatları boyunca özlərini başqalarına möhtac olmadan insan şərəf və ləyaqətinə yaraşan bir həyat sürə bilmələrini təmin edəcək peşə sahibi olma və iş həyatına daxil olma müddətində bir çox problemlərlə qarşılaşırlar. Günümüzdə müxtəlif təşkilatlardan da təsirlənərək məhdudiyyətli şəxslər və onların əmək prosesinə cəlb edilməsi kimi mövzular daha sıx müzakirə obyektinə çevrilmiş və bu mövzuda bir çox layihələr hazırlanmağa başlanmışdır. Məhdudiyyətli fərdlərin iş həyatında öz yerini tapması həm onların kütlədən təcrid olunmamasını həm də məhdudiyyətli şəxslərin özlərini cəmiyyətin bir parçası olaraq görməsini təmin edir. Ancaq bu fərdlərin iş həyatında özlərini göstərə

bilməsi qarşısında öz məhdudluqları xaricində müxtəlif çətinlikləri var. Bu çətinliklərin ən başında isə "bir iş sahibi olma" problemi gəlir. Burada əsas məsələ məhdudiyyətli əməyi dəyərləndirən əməyin işçi qüvvəsinə necə daxil olmasıdır.

1.1. Məhdudiyyətli nədir

“Məhdudiyyətli müvəffəqiyyətə mane olmamalıdır. Mən demək olar ki, bütün yetkin həyatım boyu motor neyron xəstəliyindən əziyyət çəkdim. Ancaq bu mənə astrofizika və xoşbəxt bir ailə həyatı baxımından uğurlu bir karyeramın olmasına maneə törətmədi. Mən yaşamaq və rahat işləmək üçün mümkün olan şəxsi köməkçi qrupuna həvalə olundum. Mənim evim və iş yerim mənim üçün əlçatan edildi. Kompüter mütəxəssisi mənə bir ünsiyyət sistemi və mühazirələr və yazı tərtib etməyə və müxtəlif auditoriya ilə ünsiyyət qurmağa imkan verən bir danışma sintezatoru ilə məni təmin etmişdi. Ancaq mən çox şanslı olduğumu başa düşürəm. Teorik fizikadakı müvəffəqiyyətim mənə dəyərli bir həyat yaşamaq üçün imkanlar yaratdı. Dünyada əlilliyi olan insanların əksəriyyətinin gündüz sağ qalma, məhsuldar şəkildə əmək fəaliyyətiylə məşğul olmaq və şəxsi tələblərini yerinə yetirməklə bağlı son dərəcə çətinliklərlə qarşılaşması çox aydın məsələdir. Əlilliyi olan şəxslərin sosial münasibətlərdə fiziki və maliyyə cəhətdən qarşılaşdığı müxtəlif maneələrə diqqət yetirilməsi zəruridir. Bu maneələri aradan qaldırmaq bizim əlimizdədir. Əslində bizim maneələri aradan qaldırmaq, əlilliyi olan insanların böyük potensialını aşkar etmək üçün kifayət qədər maliyyə və təcrübə sərf etmək kimi mənəvi vəzifəmiz var. Dünyadakı hökumətlər artıq sağlamlıq, reabilitasiya, maddi və mənəvi dəstək, məşğulluq, təhsilə giriş mövzularını və heç vaxt parlama şansı əldə edə bilməyən əlilliyi olan yüz milyonlarla insanı gözdən keçirir və bilməz”.

Professor Stephen Hawking (Dünya Bankı-Dünya Əlillik hesabatı, 2011)

Sağlamlıq məhdudiyyəti olan nüfuzlu fizik əslində əlilliyi olan şəxsin uyğun texnoloji avadanlıqlarla və yaxşılaşdırma tədbirləri ilə heç bir əngəl tanımayacağı öz sahəsində hər kəsdən üstün mütəxəssis ola biləcəyi fikrini insanlarda aşırı.

Dünyada təqribən milyarda yaxın insan müxtəlif dərəcədə əlillikdən əziyyət çəkir. Lakin onların 200 milyona yaxınının həyatı funksiyalarını yerinə yetirə bilməyəcək qədər əhəmiyyətli çətinlikləri vardır. Önümüzdəki illərdə əlillik daha böyük narahatlıqlar mənbəyi olacaqdır, çünki sağlamlıq problemləri daha da geniş şəkildə yayılmaqdadır. Bunun səbəbi daibet, ürək-damar xəstəlikləri, ruhi sağlamlıq pozğunluqları kimi xroniki xəstəliklərin önəmli səviyyədə artım göstərməsidir. (www.who.int)

Dünyada əlil insanların digərlərindən fərqli olaraq pis sağlamlıq nəticələri, aşağı təhsil səviyyəsi, daha az iqtisadi iştirakı və daha yoxsul olduğu həmişə qeydə alınmışdır. Əlilliyi olan insanların sağlamlığa, təhsilə, məşğulluğa, nəqliyyata, habelə məlumatlara, o cümlədən, çoxdan uzaqlaşdıqları xidmətlərdən istifadə etmədəki maneələri daha az üstünlüklü icmalarda daha da ağırlaşır. Min ilin inkişaf məqsədlərinə çatmaq və daha yaxşı inkişaf perspektivlərinə nail olmaq üçün əlilliyi olan insanlara dəstəyin gücləndirilməsi və onların aid olduğu cəmiyyətlərə qoşulmağına sədd çəkən maneələri aradan qaldırmalıyıq. Bu isə onlara keyfiyyətli təhsil almaq, layiqli iş tapmaq və səslərini eşitdirmək imkanları ilə mümkündür.

Problemin həlli yollarını təhlil etməzdən öncə məhdudiyyətlilik nədir, necə yaranır və hansı amillərin təsiri ilə yaranır, hansı növləri olması barədə araşdırma ehtiyacı yaranır.

Məhdudiyyətlilik, sosial həyata qarışmağa maneə ya da əskiklik və eyni zamanda insani bir hal, insan olma halının bir parçasıdır. Hər hansı səbəblə olur olsun fiziki, ruhi və ya zehni quruluşunda bir nöqsanı olan kəslərə ümumi mənada məhdudiyyətli deyilir.

Əlilliyi olan insanlar müasir dövrümüzdə belə ictimaiyyətdən təcrid olunmuş bir qrup kimi qəbul edilir. Belə bölgələndirməni yaradan başlıca səbəblərdən biri ətrafdakı insanların bu vəziyyəti düzgün dəyərləndirməməsidir. Baxmayaraq ki bu hal fərdlərin ruhi və bədənsəl çatışmazlıqlarından əmələ gəlməyib. Bir sıra faktorlar əlilliyi olan insanların problemlərini daha da aşkara çıxaran bir realıq olaraq onların önündə maneə kimi dayanır.

Fiziki və zehni məhdudiyyətli insanların ictimai yaşama daha da tez və nisbətən asan qatıla bilməsi təhsil xidmətlərindən kifayət qədər yararlanma bilməsi nəticəsində mümkün olacaqdır. Bu mövzu ilə əlaqəli əsas problemlər günümüzdə onların böyük bir hissəsinin nə orta təhsildən nə də peşə təhsilindən yararlanma bilməməsindən yaranır. Əmək bazarında bir çox insanı narahat edən məşğulluq problemi, cəmiyyətin mühakimələri və təhsil xidmətlərinin onlara uyğunlaşdırılmış şəkildə olmaması əlilliyi olan insanları və onun ailə üzvlərini daha pis iş şərtləri ilə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla, sosial və mədəni həyatdan təcrid olunaraq yoxsulluqla baş başa qoyur.

Məhdudiyyətlilik yaşa, cinsiyyətə, sosial və mədəni faktorlara bağlı olaraq, əlillik və xəstəlik nəticəsində yaranan, fərd üçün zəruri olan hər hansı fəaliyyətin yerinə yetirilə bilməməsidir. Məsələn, fiziki bir məhdudiyyət bədən müəyyən bir hissəsini əhatə etsə də təsiri yalnız o bölgəylə bitməz və öz fəsadlarıyla o fərdin həyatını bütünlüklə toplumu narahat edən məsələdir.

Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında AR-nın Qanununda isə məhdudiyyətli-əlillik belə tərif olunur:

“Hər hansı fizioloji və ya sağlamlıq problemlərindən doğan çatışmazlıqlar nəticəsində həyat fəaliyyəti məhdudlaşan, sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olan şəxs əlil sayılır. Həmin fərdin həyat fəaliyyətinin məhdudluğu onun özünəxidmət edə bilməsi, hərəkət imkanları, ünsiyyət qura bilməsi, öz davranışına nəzarət edə bilməsi, səmtlənmək, habelə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qabiliyyətinin və ya bacarığının tamamilə və ya qismən itirməsilə özünü büruzə verir.”(<http://www.e-qanun.az/>)

1.1.1. Məhdudiyyətliliyin yaranma səbəbləri və növləri

Məhdudiyyətli-əlillik doğum əvvəlində, hamiləlik zamanı və doğum sonrası ortaya çıxan bir sıra səbəblərdən yaranma bilər.

Ananın hamiləlik dövründə keçirdiyi hərəkətli və keçici xəstəliklər, qəbul etdiyi dərman preparatları, həmin dövrdə yüksək miqdarda rentgen şüalarına məruz qalması, keçirdiyi qəza və ya travmalar, yaşının 20-ə dək və ya 35-dən yüksək

olması, şəkərli diabet xəstəlikləri, zəif qidalanma kimi səbəblər doğum qabağı səbəbləri təşkil edir.

Doğum zamanı körpənin oksigensiz qalması, körpəyə yoluxan infeksiyon xəstəliklər, erkən və ya gec doğum, beyin zədələnmələri və s. səbəblər ikinci kateqoriyanı təşkil edir. Doğum sonrası səbəbləri isə qızılca və meningit kimi temperaturlu xəstəliklər, beyin zədələnməsinə səbəb olan travmalar, qəzalar, uşağın beyin inkişafına təsir edən pozulmalar, hormonal pozğunluqlar, uşağın yetərsiz qidalanması, uşaqlıq psixozu, duyğusal-sosial səbəblər təşkil edir. (Mustafa Ö., 2011, s-14)

Sağlamlıq məhdudiyyətlilik bir neçə cür təsnifləşdirilə bilər lakin ümumi mənada biz onu bu cür qruplaşdıracağıq:

- 1) Ortopedik məhdudiyyətlilik
- 2) Görmə məhdudiyyətlilər
- 3) Eşitmə məhdudiyyətlilər
- 4) Dil və danışma əlilliyi olanlar
- 5) Zehni məhdudiyyətlilər
- 6) Daimi xəstəliyi olanlar
- 7) Ruhi və hissi təsirlərinə görə məhdudiyyətlilər (WHO, 1976, s-47)

1) Ortopedik məhdudiyyətlilik- doğuşdan və ya hər hansı bir qəza nəticəsində sinir sistemi xəstəlikləri, sinir sistemində zədələrin olması və bu səbəblə əzələnin öz fəaliyyətini yerinə yetirə bilməməsilə ortaya çıxan hərəkətlə bağlı çatışmazlıqlar sayılır. Belə şəxslərdə oynaq pozğunluğu, əzələ pozğunluğu və çatışmazlıqları şəklində ortaya çıxır və onlar başqaları tərəfindən daimi və ya qismən köməyə ehtiyac duyurlar. Bəzən də protez, əlil arabası, ortopedik ayaqqabı, qol dəyənəyi və başqa vasitələrin yardımı ilə hərəkət edə biləcək hala gətirilirlər.

2) Görmə məhdudiyyətliliyinə-hissi məhdudiyyətlilərə aid qrupun başında gələn görmə məhdudiyyətliləri az görənlər və tamamilə görə bilməyənlər olaraq iki qrupda birləşdirmək olar. Ümumi olaraq tək və ya hər iki gözündə tam və ya qismən görməmə olan, göz protezləri istifadə edənlər, rəng korluğu və gecə korluğu olanlar bu qrupa aid olunur. AB ölkələrinin qəbul etdiyi tərif isə belədir:

“ Edilən bütün müdaxilələrə və qabaqlayıcı tədbirlərə baxmayaraq ən yaxşı görən gözündə görmə gücünün ən çox iyirmidə biri olan və görmə bucağı 20° ni keçməyənlərə görmə məhdudiyyətliyi deyilir.” Görmə əngəlli fərd ictimai həyatda bir çox nöqtədə ayrı-seçkiliyə məruz qalır. Hər şeydən əvvəl belə kəslər cəmiyyətin əldə etdiyi bütün fürsətlərdən digərlərindən daha çox məhrumdur.

3) Eşitmə məhdudiyyətliyə-də doğum əvvəli, doğum zamanı və ya doğum sonrası eşitmə funksiyasını tamamilən və ya böyük hissəsini itirmiş şəxslər aiddir. Kar- bütün düzəltmələrə baxmayaraq eşitmə itkisi 70 desibel (dB) dən artıq olan və öyrətmə çalışmalarında eşitmə gücündən yararlanmayan, müdaxilələr sonrası eşitmə itkisi 25-75 desibel(dB) arasında olan və köməkçi eşitmə alətlərindən istifadə edən şəxslərə deyilir.

4) Dil və danışma məhdudiyyətli olanlar. Danışma dildəki səslərin yaranması və qavranmasına bağlı bir müddətdir. Dil və danışma məhdudiyyətli olanlara eşitdiyi halda danışa bilməyənlər,qırtlağı əməliyyatla götürülənlər, danışa bilmək üçün eşitmə alətləri istifadə edənlər,dil-dodaq,çənə-damaq strukturunda problemlər olanlar daxildir.

5) Zehni məhdudiyyətli şəxs müxtəlif dərəcələrdə zehni çatışmazlığı olanlardır. Zehni məhdudiyyətlik eyni zamanda həm də zəka yaşı ilə də əlaqəlidir. Zehni məhdudiyyətli insanlar öz yaşadlarına görə düşünmə,iş görə bilmə,duygularını ifadə edə bilmə və sosial münasibətlər qura bilmə bacarıqlarında geri qalırlar. Zehni məhdudiyyətliyə əlil qrupları içində yer alan və fürsət bərabərsizliyinə ən çox məruz qalan qruplardan biridir. Onları bir neçə qrup daxilində araşdırma bilərik.

-Zehni çatışmazlığı olan fərd: Zehni fəaliyyətlər baxımından normal qəbul edilən insanların iki standart kənarlaşma altında fərqlilik göstərən və buna bağlı olaraq sosial,praktiki və qavrama uyğunlaşma bacarıqlarında əskiklikləri və yaxud məhdudiyyətləri olan və bu xüsusiyyətləri 18 yaşından əvvəlki inkişaf dövrlərində məlum olan fərdlər.

-Zəif dərəcədə zehni məhdudiyyətləri olanlar: Zehni fəaliyyətlər ilə sosial, praktiki və qavrama bacarıqlarında zəif dərəcədə çatışmazlıqları olduğu üçün xüsusi təhsil və dəstəyə az da olsa ehtiyacları olan fərdlərdir.

-Orta dərəcədə məhdudiyyətləri olan fərdlər: Zehni fəaliyyətlər ilə sosial,praktik və qavrama bacarıqlarındakı məhdudiyyət səbəbi ilə baza, akademik, günlük, həyati və iş bacarıqlarının qazanılmasında özəl təhsil ilə dəstək xidmətlərinə ciddi şəkildə ehtiyacı olanlardır.

-Güclü dərəcədə zehni məhdudiyyətləri olan fərdlər: Zehni fəaliyyətlər ilə sosial, praktiki və qavrama bacarıqlarındakı çatışmazlıqları səbəbilə öz baxım və bacarıqları da daxil olmaqla ciddi şəkildə dəstəyə ehtiyacı olan fərdlərdir.

-Çox güclü dərəcədə zehni məhdudiyyətləri olan fərd:Zehni yetməzliyi səbəbilə başqa çatışmazlıqları da aşkarlanmasından dolayı öz baxımı və günlük həyati fəaliyyətlərini yerinə yetirə bilməyən və ömrü boyu baxıma və nəzarətə ehtiyacı olan fərdlər kimi təsnif edilir.

6) Daimi xəstəliklər- fərdin iş bacarıqları və funksiyalarının məhdudlanmasına səbəb olan daimi nəzarət və müalicə tələb edən xəstəliklərdir. Bu qrup xəstəliklər qan xəstəlikləri,ürək və damar xəstəlikləri, tənəffüslə bağlı xəstəliklər, xərçəng, ruhi davranış pozğunluqları, HIV daxildir.

7) Ruhi və hissi təsirlərinə görə məhdudiyyətlilər- Bu əlil qrupu digərlərinə nisbətən daha böyük hissəni təşkil edir. Ruhi və emosional əlillik ünsiyyət və sosial fəaliyyətləri məhdud olan, duyğu, davranışlarında aydın yayınmalar olan, qorxu və narahatlıqlarına hakim ola bilməyən, həqiqəti dərk etmə və mühakimə qabiliyyətində çatışmazlıqlar olan fərdlərdir. Bu qrup fərdlərə autizm, diqqət əskikliyi, hiperaktivliyi olan, bəzi maddə asılılığı olan, depressiya, şizofreniya kimi xəstəliklərdən əziyyət çəkənlər aiddir. Sosial inteqrasiyaya ehtiyacı olan bu qrup məhdudiyyətlilərin aşkarlanması üçün xüsusi proqramların təşkil olunması olduqca vacib məsələdir. Autizm - uşaqlarda erkən yaşlarda müəyyən edilməyə başlayan, sosial təsir və ünsiyyət pozğunluğu kimi xüsusiyyətlərlə özünü göstərən inkişaf problemi olan xəstəlikdir. Diqqət və hiperaktivlik pozğunluğu olan fərdlər- uşaqlarda 7 yaşından əvvəl başlayan, ən az iki mühitdə (ev,məktəb) 6 ay müddətlə

yaşına və inkişaf səviyyəsinə uyğun olmayan diqqətsizlik, hədsiz hərəkətlilik, hiperaktivlik kimi görünən problemlər olaraq qiymətləndirilir. (Mustafa Ö., 2011,s-17)

1.1.2. Sosial və iqtisadi subyektlərin məhdudiyyətli insanlara münasibəti

Məhdudiyyətli məsələsinə olan münasibətimizə içində olduğumuz iqtisadi və sosial proseslər ciddi şəkildə təsir göstərir. Çünki onların vəziyyətindəki mənfi və müsbət hallar iqtisadi və sosial proseslər tərəfindən formalaşır. Bundan əlavə əngəlli şəxslərin bütün ehtiyacları bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən qurumlarda və ya onların vasitəsilə ödənilməlidir.

Ümumiyyətlə dövlət, ailə, təhsil və iş həyatı məhdudiyyətli şəxslərin həyatında vacib rola malikdir.

Dövlətin məhdudiyyətli şəxslərə baxışı. Əlil və ailələrinin yaşama, sosial və iqtisadi problemləri dövlətin sosial hüquqi dövlət ola bilməməsindən, yerində və kifayət qədər bu mövzuya diqqət yetirməməsindən və bu mövzuda oturuşmuş bir siyasətinin olmamasından qaynaqlanır. Müxtəlif hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının öhdəliyi dövlətin görməli olduğu işləri öz üzərinə götürmək deyil, dövlətə öz vəzifə və məsuliyyətini yerinə yetirməsi üçün təzyiqedici, nəzarətedici rolunu oynamaq olmalıdır. Dövlətin edəcəyi işlər əlilliyin yaranmasının qarşısını almaq üçün tədbirlərdən başlayaraq artıq yaranmış problemlərin öhdəsindən gəlmək, məhdudiyyətli və ailələrinin digər insanlarla eyni şərtlər altında yaşamasını təmin etmək məcburiyyətindədir. (WHO,Understanding disability,2010,s-10)

Burada dövlətin ən vacib fəaliyyətlərindən biri müxtəlif ictimai qrupların rifahını təmin etmək üçün önəmli sosial siyasətlərə sahib olmasıdır. Sosial siyasətlər əlilliyi olanlar üçün də böyük əhəmiyyətli mövzulardandır. İşləmək, təhsil, sağlamlıq, istehsal və investisiya kimi sosial və iqtisadi dəyərlərin dövlət tərəfindən müəyyən bir sığorta edilməməsi əlilliyi olanlar kimi bir çox qrupların dezavantajlı olmasına səbəb olur. Sosial dövlət olmaq istəyi isə bu qruplar nəzərə alınarkən baş tutmayır. Nəzərə alsaq ki, bu qrupların problemləri onsuz da yüksək həddədir bu da öz növbəsində dövlətin sosial siyasətlərə diqqət ayırmamasının göstəricisidir. İlk əvvəllər sənaye inqilabı ilə formalaşan sosial siyasətlər ən əsas

işçilərin sosial zəmanəti məqsədini daşısa da sonradan həm sosial həm də iqtisadi baxımdan ictimai qrupların maraqlarını qarşılamaq üçün yaranmışdır. Dövlət başlıca olaraq bütün fərdlərin gələcəyinə zəmanət verməli və əsas tələbatları dövlət tərəfindən ödənilməlidir. Lakin bu ehtiyacların qarşılana bilməsi üçün daha diqqətli və düşünülmüş şəkildə həyata keçirilmiş layihələrə ehtiyac duyulur. Amma son illərdə dövlətin təhsil və səhiyyə siyasətlərində özəlləşdirmə tətbiq etməsi bu xidmətlərin dövlət tərəfindən yetəri qədər və ədalətli aparılmamasına səbəb olur. Dövlətin təhsil xidməti məktəb yaşına çatmış hər bir kəsə bərabər şəkildə çatdırılması vacibdir. Lakin bu xidmətə nə sağlam nə də məhdudiyyətli fərdlər üçün tam olaraq yerinə yetirilə bilmir. Məhdudiyyətliyətlilərin layiqli bir yaşam sürə bilməsi üçün öz özlərinə kifayət edən fərdlər olmaları böyük bir önəm əks etdirir. Bu baxımdan sosial yardımlardan yararlanmaq üçün tam bərabərlik olmalıdır. Məhdudiyyətliyətlilərin ehtiyac duyduqları avadanlıqlar ya təmənnasız ya da aşağı qiymətlərlə verilməkdir. Həmin avadanlıqların təkmilləşdirilməsi və onların istehsalı və idaxalına dəstək göstərilməlidir. Onların paylanması isə həmin fərdlərin özlərinin iştirakı olmadan da baş tutması təmin olunmalıdır. Məhdudiyyətliyətlilərin həyatını asanlaşdırmaq üçün dizayn edilmiş bu avadanlıqlar onların ictimai həyata qarışmasını maksimumlaşdıracaqdır.

Son illərdə məhdudiyyətliyətlilərin problemlərinin həll yolu axtarmaq istiqamətində atılan addımların çoxu kağız üzərində qalmaqda və təcrübədə tətbiq oluna bilənlər isə kifayət etməyir. Bu mövzuda ölkəmizdəki struktur çatışmazlıqları tətbiq olunacaq layihələrdə məhdudiyyətliyətlilərin diqqətdən kənarda qalması, ictimaiyyətin ön mühakimələrinin qarşısı alınmaması kimi səbəblərlə qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq mümkün deyil.

Ailənin baxışı. İctimaiyyətin təməl daşı olan ailələrin sosial, iqtisadi və mədəni şərtlərdən əhəmiyyətli dərəcədə təsirləndiyi aydın məsələdir. Bu təsirlərə bir də ailə içi ünsiyyət problemləri də daxil olarsa problemlər böyüməkdə və həll olunmaz hala gəlməkdə davam edir. Ailələr övladlarının geri qalan həyatlarında məhdudiyyətli olaraq yaşayacağını öyrəndikləri andan etibarən qarışıq hisslər keçirməyə başlayır. Çünki belə bir vəziyyətdə nə edilməsi lazım olduğunu

bilməyən ailələr ümitsiz və bədbinlik içində ilk şoku keçirməyə çalışırlar. Bundan sonrakı mərhələlərdə ailələr ya bu vəziyyəti qəbul edir ya da rədd edirlər. Övladlarının əlilliyini qəbul edən ailələr övladlarının problemi nə olursa olsun onların təhsili və reabilitasiyasına önəm verən ailələrdir. Belə ailələr övladlarının əlil olmasından qaynaqlanan ailə içi problemləri həll edən və digər sağlam uşaqları ilə ünsiyyəti təmin edən ailələrdir. Ailənin məhdudiyyətli fərdi isə yalnız ana deyil ailənin bütün fərdləri maraqlandır. Ata da övladının sosial həyata qatılmasına yaxından kömək edir. Uşaqlarının məhdudiyyətli olmasını qəbul edə bilməyən ailələr həmin övladla ünsiyyət kanallarını bağlayan, təsirli ünsiyyət qura bilməyən, uşağına qarşı anlayışlı ola bilməyən ailələrdir. Bu cür davranış nümayiş etdirən ailələrdə problemlər böyüyür, ailə özünə bir xaos yaratmış olur. Ətrafdan özünü təcrid edən ailə əlil övladının ehtiyaclarına qarşı laqeyd yanaşar və həmin övlad həlşə hissi keçirir. Məhdudiyyətli övladın yaratdığı sarsıntı böyüyər və günahlandırmalar başlar. “Nə üçün mənim övladım?”, “Nə üçün mənim ailəm?” nə üçünlər artar və bu vəziyyət nəzarətdən çıxdığı zaman isə ailə dağılmaq təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalır.

Təhsil qurumlarının baxışı. Təhsil sisteminin ən əsas məqsədlərindən biri fərdi peşə və akademik baxımdan ixtisaslı hala gətirmək və ictimaiyyət üçün lazımlı vəziyyətə gətirməkdir.

Hər bir əsasla məhdudiyyətliyələrin təhsil almasının qarşısı alına bilməz. Əlil uşaqlara, gənclərə, böyüklərə olduqları vəziyyət və fərqlilikləri nəzərə alınaraq xüsusi yaradılmış təhsil ocaqlarında digərləri ilə bərabər təhsil imkanı yaradılmalıdır.

Ölkəmizdə məhdudiyyəti olan uşaqların və gənclərin təhsil qurumlarına qeydiyyatla alınması zamanı bir sıra problemlər qarşıya çıxır. Bundan əlavə olaraq təhsil ocaqlarının memari quruluşlarında da çətinliklər vardır. Üst mərtəbələrə çıxma bilmək üçün lift sistemi demək olar ki mövcud deyil. Məhdudiyyətliyələrin üçün sanitariya qovşaqlarının mövcud olmaması da problemlər sırasındadır. Bundan əlavə təhsil sistemimizdə əlil fərdlərlə yaxından qayğı göstərəcək kadrların olmaması ən böyük problemlərdəndir.

Əlilliyi olanların təhsil almasında daha böyük problemlərdən də biri yalnız və yalnız onların təhsil ala biləcəyi məktəblər inşa edilməsidir. Bu səhv məhdudiyyətli fərdləri digərlərindən daha da təcrid edir. Mövcud sistemi məhdudiyyəti olan şəxslər tərəfindən əlçatan etmək rəsmi qurumlar üçün ciddi məsrəflər tələb edir. Lakin bunun əvəzinə daha asan məhdudiyyətli şəxslər üçün məktəblərin inşasıdır. Bu vəziyyət məhdudiyyətli gənclər və uşaqlar baxımından sosial təcrid olunma mənasına gəlir və sağlam uşaqlar və gənclər üçün də sosial risk daşıyır. Çünki uşaqlar və gənclər məhdudiyyətli biri ilə tanış olarkən onarla necə rəftar etməli olduqlarını bilmir, öz başlarına belə bir vəziyyət gəldikdə isə heç bir təskinlik və motivasiya tapa bilməyirlər.

İş həyatındakı subyektlərin baxışı. Böyük bir üstünlüklə cəmiyyət və işəgötürənlər əlil və məhdudiyyətliyə iş həyatının ola biləcəyinə inanmırlar. Buna başlıca səbəb olaraq isə uyğun olmayan fiziki şərtlər və hələ də məhdudiyyətliyə həll edilə bilməyən problemləri gəlir.

Əslində işəgötürənlərin əlilliyi oları işlə təmin etmək istəməməyinin başlıca səbəbi onların öz mənfəətini maksimumlaşdırmaq istəməsidir. Hətta sağlam kəslərə belə mükəmməl iş şəraitini yarada bilməyən işəgötürənlər məhdudiyyətliyə işlə təmin etmək fikrindən yayınırlar. Çünki bəzi çatışmazlıqları olan fərdləri iş yerinə köçürmək, lazımi memarlıq və digər tələblərlə təmin edilmiş şərait işəgötürənlər üçün böyük xərclər yaradır. Sənaye inqilabı və kapitalizmdən bu yana əlilliyi olan insanların əməyi ya ucuz olaraq qiymətləndirilmiş ya da heç qiymətləndirilməyib işləməmək məcburiyyətində qalmışlar. ABŞda aparılan bir araşdırmaya görə əlilliyi olan insanların işləməsi ilə bağlı bəzi mühakimələr araşdırılmışdır:

- Tez-tez xəstələnmələri və işdən icazələr alırlar.
- İncik və həssas olurlar. Hadisələrə tez reaksiyalar verirlər.
- İş məhsuldarlıqları aşağıdır.
- Kariyera qurmaları çətin və bəzən mümkün deyildir.
- Kollektivlərdə digərlərinin iş ritmini aşağı salır bəzən də onların narahatlığına səbəb olurlar.

- İş yerlərində onlara uyğun şərait yaradılması əlavə xərclər tələb edir.
- Əmək bazarında kifayət qədər sağlam işsiz mövcuddur.
- İşdən çıxarılması daha çətindir.

ABŞ-da aparılan başqa bir araşdırmaya görə isə məhdudiyyətlilər haqqındakı mühakimələrə cavabdır. (James H. and Zweigenhaft R. (2016),s-72)

- Məhdudiyyətlilər iş yerlərində bəzi sağlamlardan daha yaxşı münasibət göstərilir.

- İşdən çıxma halları daha az rastlaşılır.
- Daha məsuliyyətli işləyərlər.
- İşlərini tez qavrayarlar.
- İşlərinə vaxtında gəlir və digərləri qədər məhsuldar işləyə bilirlər.

1.2. Dünya ölkələrində məhdudiyyətlilik anlayışları

ABŞ timsalında. Amerikada ingilis və digər Avropa vətəndaşlarından ibarət koloniyalar 17- ci əsrdə formalaşmağa başlamış, 18-ci əsrdə isə müstəqillik elan etmişlər. Liberalizm hər sahədə öz təsirini göstərmiş, hər cür müstəqillik sonuna qədər müdafiə edilmiş, bütün siyasi və sosial sərhədlərə qarşı çıxılmışdır. Lakin müdafiə olunan bu fikirlər qətl edilən yerli əhalilər və xüsusən də 18ci əsrdən üstünlük təşkil edən qul ticarəti və zəncilər üçün qəbul olunmurdu. Bütün bunlar daxili çaxnaşmalara belə səbəb olmuşdur. 19-cu əsrin sonlarında meydana gələn insan irqlərinin yaxşılaşdırılması düşüncəsi və bu düşüncənin də sosial həyata inteqrasiya edilməsiylə məhdudiyyətli, yaşlı və kasıb insanların varlı və sağlam insanlara nisbətdə həyatda qalma ehtimalının daha az olması fikri geniş yayılmışdır. Bu fikirlər dövrün sürətlə kapitalistləşən ABŞ və Avropa ölkələrində məşhurlaşmağa başlamışdır. 1911-1930-cu illər arasında 24 əyalətdə insan və məhdudiyyətli hüquqlarına uyğun olmayan qanunlar qəbul edilmişdir. Bunlara cinayətkar və əlilliyi olan şəxslərin nəsil artırmasının qarşısının alınması və irqlər arasında evliliklərin qadağan olunmasını misal gətirmək olar.

Almaniya tarixində məhdudiyyətlilər. Hitler dövründə Almaniya 1933-cü il tarixində çıxan bir qanuna görə fiziki və zehni məhdudiyyətlilərin bu

vəziyyətlərini yeni doğacaq olan körpələrinə də keçirməmələri üçün uşaq sahibi olmaları qadağan edilmişdir. Bu qanunla bərabər şizofren, bipolyar pozuntu, epilepsiya, genetik görmə və eşitmə məhdudiyyətlilər, alkoqoliklər və anadangəlmə məhdudiyyətlilər nəzarətdə saxlanılırdı. Qanunun tələbilə xüsusən də diş həkimlərinə, tibb bacılarına, masajist, baxıcı və həkimlərə aşkarladıqları bu kimi halları dövlətə bildirmə məcburiyyəti qoyulmuşdur. II Dünya müharibəsi illərində müxtəlif etnik qruplara mənsub olanlarla birlikdə milyonlarla yaşlı və məhdudiyyətli insan öldürülmüşdür.

Bu gün dünyada, sosial-rifah dövləti anlayışını irəli çəkən ölkələr heç bir ayrışdırıcılıq etmədən “Məşğulluq sahələri” açaraq məhdudiyyətli insanların da öz qabiliyyət və bacarıqlarına görə işçi qüvvəsi təhsili ilə bağlı bir sıra fəaliyyətlər təklif etməkdədirlər. Ən əsası isə əlilliyi olanlar və digər insanlar arasında heç bir fərq qoyulmamaqdadır. Bu baxımdan Sosial-rifah dövləti səviyyəsinə çatmış bir ölkə bütün həmvətənlilərinə bərabər təhsil-sağlamlıq xidmətlərini təklif etmək və onları öz bacarıqları nisbətində işlə təmin etmək üçün strateji addımlar atmaq məcburiyyətindədirlər.

Qloballaşma dövründə sosial dövlət anlayışında olduqca önəmli miqyasda dəyişikliklər yaranmışdır. Xüsusən də Almaniya, Yaponiya, Kanada və Amerika Birləşmiş Ştatların kimi İEO-də sosial siyasət ilə əlaqəli dövlət siyasətlərini təsis edərkən əlil vətəndaşlar da nəzərə alınır və onlarla əlaqəli pozitiv yönlü ayrışdırıcılıq edilir. Bunu yerinə yetirmənin vacibliyi bu gün dünyada məcburiyyət halını almış və cəmiyyətin qarşısında insanlıq borcu olmuşdur.

Avropa Birliyinin məhdudiyyətlilərlə əlaqəli siyasəti ümumi olaraq beynəlxalq səviyyədə BMT nin 1993-cü il fürsət bərabərsizliyi baxımından məhdudiyyətlilər üçün standart qaydalar toplusunda qəbul olunmuşdur. Və nəzarət də bu təşkilat tərəfindən aparılır. (Stiker H.J.,1999,s-52.)

1.3. Məhdudiyyətli insanların hüquqlarının müdafiəsi

Təqribən otuz ildən çox olaraq həyatımızı köklü surətdə əhatə edən qloballaşma dövrü bir sıra önəmli struktur dəyişiklikləri özü ilə gətirən bir dövr olaraq nəzərdən keçirilir. Sözü gedən bu dövr ərzində rabitədən texnologiyaya, iqtisadi nizamdan sosial quruluşlara qədər demək olar ki bir çox sahədə yaşanan dəyişikliklər dərinlən hiss edilməkdədir. Qloballaşma dövrü həm də sosial quruluşda yer alan qrupların da həyatını bir mənada yenidən inşa etdi.

Bu baxımdan, insan hüquqları anlayışı da sözü gedən dövrdən öz təsirini gördü. İnsan hüquqlarıyla əlaqəli nəzəri və tətbiqi vizyonlar getdikcə dəyişmiş, bu dəyişim sosial quruluşu da yenidən formalaşdırmışdır. İnsan haqqlarındakı bu dəyişikliklər məhdudiyyətli insanların hüquqi və ictimai avantajlarını da təhdid edər hala gəlmişdir. Bu gün bir çox qloballaşma tərəfdarları qloballaşmanın hər fərdə daha çox haqq və azadlıq verdiyi qənaətinədəirlər. Lakin bütün proseslər göstərir ki bu vəziyyət təzadı artırmaqdadır. Qloballaşma dövründə hakim olan neo-liberal ideologiya siyasətləri digər qrup insan haqqlarını zədələməyə başlamış, dolayısı ilə insan haqqları fərdi olaraq ələ alınmış, kollektiv hüquqlar isə o qədər də müzakirə olunmamışdır. (Priestley M., 2001,s-2-6)

Sosial dövlətin təməl anlayışı mümkün ola bildiyincə hər kəsə bərabər imkanlar yaratmaq olsa da əlil insanlar üçün bu orta əsrlər dövrünü xarakterizə etməkdədir. Sosial ədalətin məqsədi əlilliyi kompensasiya etmək deyil, cəmiyyətin gözündə əliliyin necə qəbul olunacağına qərar verməkdir.

Nəticədə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və Dünya Bankı Qrupu əlilliyi olan insanların həyatlarını yaxşılaşdırma bilən innovativ siyasət və proqramlara dair sübutların təmin edilməsi üçün əlilliyi olanlara Dünya Hesabatını birgə hazırlamışdır və BMT-nin Konvensiyasının Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları 2008-ci ilin may ayında qüvvəyə minmişdir. Bu əlamətdar beynəlxalq müqavilə əlil insan hüquqları və inkişaf prioriteti kimi bizim anlayışımızı gücləndirmişdir. Əlilliyə dair Dünya Hesabatı əlverişli mühit yaratmaq, bərpa və dəstək xidmətlərini inkişaf etdirmək, lazımi sosial müdafiəni təmin etmək, əhatəli siyasət və proqramlar yaratmaq, yeni və mövcud standartları tətbiq etmək kimi hökumət,

qeyri-hökumət təşkilatları və əlilliyi olanlar təşkilatlarının da daxil olduğu bütün maraqlı tərəflər üçün addımlar təklif edir. Bu hesabat yeni və mövcud standartları və qanunvericiliyi əlilliyi olan insanların və geniş ictimaiyyətin xeyrinə həyata keçirir. Əlilliyi olan insanlar bu işlərin mərkəzində olmalıdırlar.

II Fəsil FİZİKİ VƏ ZEHNİ MƏHDUDIYYƏTLİ İNSANLARIN İŞƏ CƏLB OLUNMASI PROSESİNİN TƏŞKİLİ YOLLARI

Cəmiyyətin ən dezavantajlı kateqoriyalarından olan məhdudiyyətlilər bir çox sahədə olduğu kimi iş həyatına da tam və aktiv cəlb oluna bilmirlər. Bir çox sosial, iqtisadi və mədəni problemlərin öhdəsindən gələ bilmə məcburiyyətinin olması, məhdudiyyətli şəxsin iş həyatına yetəri qədər qarışa bilməməsi ilə nəticələnir. Xüsusən də baza və peşə təhsili ilə kifayət qədər təmin oluna bilməmələri də onların işləyə bilməsinə mane olan və ya onu çətinləşdirən faktorlardandır. Bu bölməyə həm də “Məhdudiyyətlilər nə iş görə bilər?” sualına cavab axtararaq başlayaq. Çünki bu sualın cavabı reallıqda məhdudiyyətlilərin hansı işlərdə işləmək istədiyi və bu sahədə vəziyyətin başlıca göstəricisidir. Bundan əlavə “işə yaramazlıq” kabusu ilə qarşı-qarşıya gələn məhdudiyyətlilərin görə biləcəyi peşələr seçimində, iş həyatında gender bərabərsizliyi ilə əlaqəli çətinliklər olması da aydın olur.

Dünyada və ölkəmizdə işsizliyin səbəbləri və ümumi vəziyyəti araşdırıldıqda bu vəziyyətin məhdudiyyətli fərdlər baxımından necə qəliz olduğu məlum olur.

2.1. Fiziki və zehni məhdudiyyətli insanların işə cəlb olunmasının vacibliyi

Məhdudiyyətlilər də digər şəxslər kimi işləmək məcburiyyətindədir. Çünki onların həyatını davam etdirə bilməsi və sosial həyatda özlərinə daha asan yer tuta bilməsi üçün işləmək məcburi hal almışdı. Bu iki faktoru birləşdirərək demək olar ki, iqtisadi baxımdan faydalı ola bilmək və müəyyən bir işə sahib ola bilmə fərdlərə özünə hörmət qazandırır.

Hər gün sayları artmaqda olan məhdudiyyətlilərin heç bir qazancı olmadan məhsul istehlakı qeyri-mümkündür. Resursların ən yüksək səviyyədə istifadəsi üçün məhdudiyyətlilərin də istehsala qoşula bilməsi şərtidir. Məlumdur ki, ölkələrin təbii ehtiyatları məhdud, ehtiyacları isə sonsuzdur. Bu həqiqət sayı hər gün daha da artmaqda olan məhdudiyyətliləri, öz qabiliyyətləri nisbətində yaradıcı, məhsuldar

hala gətirmək ölkəmiz üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Onları məhsuldar hala gətirmək həm ictimai həm də həmin fərdlərin özləri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Və beləliklə həmin fərdin cəmiyyətimizə və həmçinin öz ailələrinə yaratdığı sosial xərclərin səviyyəsi aşağı düşə bilər.

İşləyə bilmək- öz yaşadığı mühitə, cəmiyyətə faydalı ola bilmə arzusu olan hər bir kəs üçün xoşbəxtlik səbəbidir. Bu baxımdan hər kəs işləmək və hamı üçün yararlı ola bilmək ümidindədir.

Bu istək yalnız müəyyən məbləğdə gəlir əldə edə bilmək deyil həm də özünə inam hissi yaradaraq cəmiyyətə bağlılıq hissini də inkişaf etdirir. Eyni hissləri digərlərinə nisbətdə daha həssas olan məhdudiyyətli fərdlər də yaşamaq istər. Xüsusən də cəmiyyətlə olan bağlarının möhkəmlənməsi zəruri olan belə qruplar üçün bu məsələ daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əlilliyi olan kəslərin iş həyatına cəlb olunmasında ilk öncə qəbul olunmalı vacib bir məsələ də odur ki, əlilliyi olan insanların işləməyə olan ehtiyacları daha böyükdür. Bu ehtyacın ödənilə bilməsi ilk öncə fərdin cəmiyyətdən təcrid olunmasının qarşısını alaraq əlilliyi olan fərdə psixoloji olaraq müalicəvi təsir göstərir. Və nəticədə işləyərək ətrafa faydalı, məhsuldar olan məhdudiyyətli kəslər başqalarının onun halına acıması kimi istənilməyən vəziyyətə düşməyəcək, ətrafdakı insanlarla sağlam münasibətlər qura biləcəklər. Həm də məhdudiyyətlilərin çox tez-tez qarşılaşdıqları onların heç bir işə yaramamaları barədə mühakimələrin doğru olmadığını görərək daha əvvəl qeyd etdiyim kimi, özlərinə qarşı güvən hiss edərək daha rahat yaşamağa başlayacaqlar.

Heç bir yerdə işləməyən və ömrü boyu sadəcə istehlakçı olaraq yaşayan və kifayət qədər böyük sayda malik olan məhdudiyyətli qruplarının əmək prosesinə cəlb edilməsi həm də ölkə iqtisadiyyatını böyük bir yükəndən azad edir. Məhdudiyyətlilər işləmədikləri üçün ölkənin məhsuldar qüvvəsinə qoşulmur, istehsalda fəaliyyəti göstərmir və ölkə gəlirindən isə bir vətəndaş kimi pay alırlar. Bundan əlavə həmin fərdlərin özlərinə lazımı səviyyəyə gətirilməməsi və işlədilməməsi, onlara baxmaq məcburiyyətində qalan yaxınlarından ən azı bir nəfəri də işləyə bilsə də ÜDM-də payının olmaması ilə nəticələnməsi də yaddan çıxarılmamalıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki,

yalnız məhdudiyyətli fərdlərə təhsil verilməsi, reabilitasiya edilməsi, gücləndirilməsi ətarafa yararlı bir hala gətirilməsindən sonra bu cür xərclər minimuma endirilə bilər. İqtisadi olaraq öz özüne kifayət etmə haqqı hər bir vətəndaşın ən əsas haqqıdır. Bu prizmadan baxıldığında iqtisadi olaraq da özüne kifayət edə biləcək halda olan fərdlər həm ailə həyatında həm də cəmiyyətdə mənalı yaşam qazanarlar.

Bütün dövrlər nəzərdən keçirildiyində aydın olur ki, 18-ci əsrdən sonra insan hüquqları mövzusunda böyük dəyişikliklər baş vermişdi. Müasir dövrümüzdə artıq demək olar ki bütün dövlətlər cəmiyyətin qorunmağa ehtiyacı olan hissələrinə (yaşlı, yoxsul, əlil, kimsəsiz insanlara) daha çox xidmətlər göstərməklə və bundan əlavə bir sıra məsuliyyətləri öz öhdəliyinə götürürlər. Bir ölkənin iqtisadi və sosial baxımdan inkişafını müəyyən etmək üçün yalnız neft ixracı və ya metallurgiya sənayesi məhsulları istehsalı ilə deyil, sosial yardımlara, təhsilə ayrılan xərclərin payı ilə və həmçinin yaşlılara, xəstələrə cə əlilliyi olan şəxslərə göstərilən xidmətlərin kəmiyyəti və keyfiyyəti, əhalinin və eləcə də sadalanan həssas qrupların işlə təmin olunma nisbətləri ilə ölçülür. Bəzi faktlara əsasən məhdudiyyətliyətlilərin işə cəlb olunmasına İkinci Dünya Müharibəsi zamanına təsadüf olunmuşdur. Beləki bu müharibədən sonra minlərlə insan məhdudiyyətli olaraq öz həyatlarını davam etdirmək məcburiyyətində qalmışlar. Onların sayında olan bu böyük artma nəticəsində dövlətlər bir sıra tədbirlər görmək məcburiyyətində qalmışlar. Bu illərdən sonra işə tətbiq olunan siyasətlərlə dövlətlər öz vətəndaşlarını qorumağa yönəlmiş vəzifəni öz öhdəliyinə götürmüşlər. Lakin bu öhdəlik iqtisadi dalğalarla birlikdə bir sıra yüksəliş, eniş yaşamışdır. Müasir dövrümüzdə də məhdudiyyətliyətlilərləbağlı müxtəlif dövlət proqramları tez-tez gündəmə gəlsə də hələ də məhdudiyyətliyətlilərin təhsilə, işləmə və sosial həyata qarışmaları istiqamətində kifayət qədər deyil.

2.1.1.Fəaliyyət sahəsinə görə məhdudiyyətli insanların qarşılaşdığı fürsət bərabərsizlikləri

Sosial həyatın bütün sahələrinə daxil ola bilmək bütün insanlar üçün önəm daşıyır, həmçinin dezavantajlı qrupların da bu sahələrdən faydalanma istəyi onların ən təbii haqqıdır və inzibati-idarəetmə orqanları tərəfindən bu təməl hüquqların əlçatan olması təmin edilməlidir. Cəmiyyətdə yaşayan əlilliyi olan vətəndaşlar sosial həyatın bir çox sahəsində bir məhdudiyyətlə qarşılaşırlar. Burada ən vacib məsələ də budur ki, cəmiyyətdəki bu vətəndaşların gündəlik həyatda əlçatan olmayan təhsil, sağlamlıq, işə cəlb olunma kimi bir sıra problemlərlə qarşı-qarşıya gəlirlər və bu problemlər aradan qaldırılmadığı müddətdə əlilliyi olan insanların yaşadığı fürsət bərabərsizliyi artar və ayrı-seçkilik mövzusunda narahatlıqlar yaranar. Əlilliyi olan fərdlərin yaşadığı çətinliklər müxtəliflik təşkil edir və onlar arasında əsas olaraq işsizlik problemləri, iqtisadi sahədə də yaşanan fürsət bərabərsizlikləri, öz əməyinin qarşılığını görə bilməmə, təhsildə çatışmazlıqlar, ictimai xidmətlərdə əlçatan olmayan arxitektural uyğunsuzluqlar, tibbi qayğı və reabilitasiya ilə əlaqəli qanunvericilik, xidmətlərin kifayət etməməsi, xüsusəndə işləmək istərkən qarşılaşılan ayrı-seçkilik böyük yer tutur (CRPD, Eliminating poverty and inequality for persons with disabilities,2016).

Avropa komissiyasında bir qrup mütəxəssis elə bir sənəd hazırlayıb ki, əlçatanlıq yalnız fiziki məhdudiyyətli bir qrupu deyil hər kəsi maraqlandırır. Əslində əlçatanlıq problemini araşdırarkən və onun həlli yollarını axtararkən məhdudiyyətlilər başda olmaqla “hər kəs üçün əlçatanlıq” təmin edilməsi məqsədi ilə işlər görülməlidir. Dolayısı ilə görülən işlər əlilliyi olan şəxslər üçün istifadə edilə biləcək hala gəldikdən sonra hər kəsin asanlıqla istifadə etməsi asanlaşacaqdır. Hərəkətləri məhdud olanlardan əlavə digər qruplar yaşlılar, uşaqlar, xroniki xəstəlik izləri ilə yaşayanlar, uşaq arabalı valideynlər, hamilələr, çəki problemlili şəxslər də ictimai nəqliyyatda və digər yerlərdə müəyyən dərəcədə əlilliyi olan insanların yaşadığı problemlərlə qarşılaşırlar. Bu baxımdan hədəf kütlə hər kəs olaraq seçilməlidir.

Sağlamlıq mövzusu bütün insanların bərabər şərtlərlə faydalana bilməsi olduqca zəruri olan mövzulardandır. Necə ki heç kəs dili, dini, irqi, dünya görüşü, etnik xüsusiyyətlərinə və ya başqa cəhətlərə görə ayırd ediməməlidir, eləcə də bu mövzuda ayrışdırıcılıq yoxdur. Hətta bu sahədə əlilliyi olan şəxslər əlil olmayanlara nisbətən bərabər deyil daha çox diqqət tələb edir. Ən sadə misal olaraq əlil arabası ilə hərəkət edə bilən biri getmək istədiyi həkimə gedə bilməsi üçün avtobus dayanacaqlarının, binaların girişlərinin, piyada keçidlərinin, ictimai nəqliyyat vasitələrinin və s.-nin bu vətəndaşların istifadəsinə uyğun olmasıdır. Bu fürsət bərabərsizliyinin aradan qaldırılması fərqli tədbirlərin görülməsini tələb edə bilər.

Məhdudiyyətli insanların yaşadığı ən vacib fürsət bərabərsizliklərindən biri də onların təhsil ala bilməsində yaranan fürsət bərabərsizlikləridir. Təhsil ən başlıca insan hüquqlarından biridir. Heç kimin təhsil hüququnun əlindən alınmamalı olduğu dünya tərəfindən qəbul edilir. Əlilliyi olan şəxslər bəzi hallarda imkansızlıqdan bəzi hallarda isə fiziki və zehni məhdudiyyətlərindən dolayı digər insanlara təqdim edilən təhsil imkanlarından məhrum olurlar. Cəmiyyətimizdə yaşayan belə qrupların təhsil hüququndan yararlanma bilməsi və təhsildə də fürsətlər bərabərliyi yaratmaq naminə mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarının bu sahədə müxtəlif tədbirlər görməsi məcburi hal alır. Təhsillə bağlı planlaşdırmaların da ümumilikdə dünya ölkələrində də məhdudiyyətli insanlar da nəzərə alınmadan aparılmasından asanlıqla söhbət açmaq olar. Dolayısı ilə ən başda təhsillə bağlı problemlər meydana çıxır. Bu problemlər meydana gəldikcə də müxtəlif proqramlarla məhdudiyyətli insanların bərabər fürsətlər əldə edə bilməsi üçün tənzimləmələr aparılır. Əslində təhsil sistemi ən başdan hər cür məhdudiyyətə görə bərabər fürsətlər imkanı yaratmağa yönəlmiş planlaşdırılmalıdır. Əslində iradi və ya şüuraltı olaraq yaranan sosial ayrışdırıcılıq gündəlik həyatımızda müxtəlif mövzularda problem olaraq meydana çıxır.

Məhdudiyyətli vətəndaşların işlə təmin edilməsi üçün sosial siyasətlərin əsas aparıcılarından olan dövlət hüquq mühafizə orqanları yaratmışdır. Onların işləməsi ilə əlaqəli sosial müdafiəyə ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən

vətəndaşlar üçün tətbiq edilən kvota ilə tənzimlənir. Belə ki, bu maddələr iş tapmaqda çətinlik çəkən və eyni zamanda sosial müdafiəyə ehtiyacı olanların məşğulluq problemini həll etmək məqsədilə tətbiq edilmişdir. Kvotaya əsasən işçilərinin sayı 25-50 olan müəssisələrdə bir iş yerindən az olmamaqla, 50-100 arası olan müəssisələrdə orta illik işçi sayının 2 faizi, 100-dən artıq işçisi olan müəssisələrdə isə 2.5 faizi miqdarda fiziki məhdudiyyətli şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur (<http://www.e-qanun.az/framework/11456>).

Dünyanın bir çox ölkələrində mövcud olan və “kvota yöntemi” olaraq adlandırılan bu üsul ayrı-seçkilik və ya məhsuldarlıq səbəbilə iş həyatından kənarda qalan qayğıya ehtiyacı olan kəslər üçün görülən və onların lehinə olan müsbət istiqamətli ayrı-seçkilik tədbiridir.

Ev sahibi ola bilmə - hər hansı bir şəxs məhdudiyyətli olmasa belə sadəcə iqtisadi faktorlara bağlı olaraq bir problem şəklində ortaya çıxır. Ancaq məhdudiyyətli vətəndaşlar bu mövzuda iqtisadi çatışmazlıqlar həm də fiziki məhdudiyyətlərdən dolayı çətinliklər yaşayırlar. Bunundan əlavə əlilliyi olanların maddi çətinlikləri olmasa belə özlərinə uyğun bina daxili dizaynlar və binaya çatma nöqtəsində əlil arabaları üçün pantus olmaması, olsa da istənilən səviyyədə olmaması başlıca problemdir. Binalar inşa edilən zaman əlilliyi olan insanların da orada yaşaya biləcəyi hesablamalarının edilməməsindən onların yaşama, məskunlaşma mövzusunda yaşadığı çətinlikləri anlaya bilərik. Bu da məhdudiyyətli kəslərin yaşadığı fürsət bərabərsizliklərinə aid ciddi məsələdir və yerli idarəetmə orqanları tərəfindən aradan qaldırılmalıdır.

Məhdudiyyətli kəslərlə əlaqəli ictimai mövzulardan danışılan zaman ümumi olaraq onların ən əsas haqqlarından yararlanma bilməsi üçün səy göstərilir. İstənilən bir ictimai dinamikada ən əsas haqq deyildiyində ağıla gələ biləcək ümumi mövzular təhsil, səhiyyə, məşğulluğun təmin edilməsi, yaşama, ev sahibi olma çərçivəsində olur. Lakin həyatı boyu heç bir fiziki çətinliklə qarşılaşmayan bir insan necəki mədəni və sənətkar fəaliyyətlərlə məşğul olmaq, bu sahədə rol almaq, sosial həyatın bütün pərdələrində özünə rol almaq istər eləcə də bu məhdudiyyətli vətəndaşların da ən təməl haqqıdır. Artıq onların da sosial həyatın bütün

sahələrində yüksək bir yaşama keyfiyyəti ilə yaşamalılığı hər kəsə məlum olmuş, ictimai adaptasiyanın yolunu açan fəaliyyətlərə və əlilliyi olan insanların sosial həyata qarışmasına əsas olmasına yönəlmiş tədbirlərə başlanmışdır. Məhdudiyyətliyə sənət öyrədilməsi də vacibdir. Sənət öyrədilməsi ilə birlikdə cəmiyyətə inteqrasiya daha asanlaşacaqdır. Peşə sahəsində də onların qarşılaşdığı fürsət bərabərsizliyi aradan qaldırılmalıdır. Bunun məqsədi həmin fərdə yaxınlaşmaqdır. Məhdudiyyətli vətəndaşların ehtiyaclarına cavab verəcək şəkildə yaradılacaq bir sənət öyrədilməsi proqramıyla birlikdə, məhdudiyyətli fərdi daha yaxından tanıma fürsəti olacaqdır. Onun daha yaxından tanınması üçün istək və ehtiyaclarını bilmək lazımdır. Bunun üçün də fərdin daha yaxın çevrəsilə tanış olunması vacibdir. Əlil şəxsin ehtiyaclarının və gözləntilərinin qarşılanma biləcəyi bir sənət proqramı ilə birlikdə sosial həyata yaxınlaşması onun xoşbəxtliyini təmin edəcəkdir. Mədəni və sənətkar fəaliyyət tədbirləri fiziki məhdudiyyəti olanlar üçün sənət təlimləri əhəmiyyətli olub, onlar üçün ümumiyyətlə hər kəs üçün terapiya deməkdir. Çünki sənət zehni, fiziki və psixoloji bir fəaliyyətdir. Duyğu və düşüncələrin ifadə edilməsi olaraq sənət rəngkarlıqdan rəsm çəkməyə, ebru sənətindən dulusçuluğa, şüşə işlərinə qədər geniş bir müxtəlifliyə malikdir. Təhsil psixoloqları incəsənətin məhdudiyyətli və ya məhdudiyyətsiz olan hər kəsin özlərini ifadə etməsində oynadığı rolu müəyyənləşdirərkən sosioloqlar da cəmiyyətin formalaşmasında oynadığı rolun əhəmiyyəti üzərdə durur.

İbadət etmə haqqı hər bir kəsin istifadə etməsində azad olduğu qəbul olunan və də heç kim və ya heç bir qurum tərəfindən qarşısı alınmamalı olan bir haqq olaraq bilinir və hər kəs istədiyi kimi ibadət etmə haqqına sahibdir. Lakin məhdudiyyətli fərdlər baxımından baxıldığında məsələyə onların ibadət etməyə gedərkən və ibadət edərkən çətinliklər yaşadığını, çox zaman da bu haqqlarından yararlanma bilmədiyini görmək mümkündür. Günümüze qədər məhdudiyyətliyələrin yaşadığı problemlər içərisində belə adı keçməyən ibadət etmə haqqı bu mövzuda vəzifəliyələrin diqqətindən kənar qalan mövzudur və həll olunmasına ehtiyac var.

Məhdudiyyətliyələrin yaşadığı başqa bir çətinlik isə informasiya və informasiya texnologiyalarının əlçatan olmaması, xəbər əldə etmə mövzusunda bilgi

yoxsulluğundan qaynaqlanan bir fürsət bərabərsizliyidir. İnformasiya günümüzdə ən başlıca güc mövqeyindədir. Əgər hər hansı bir fəaliyyətdən məhdudiyyətli şəxslər xəbərdar ola bilmirlərsə bu gücsüzlüyü təmsil edir.

2.1.2. İş həyatında məhdudiyyətli insanların problemləri

Azərbaycanda fiziki imkanları məhdud olanların işləməsi ilə bağlı kvota sistemi tətbiq edilir. Lakin, istər dövlət istərsə də özəl sektor üçün qanunda yer alan bu kvota sistemi gözlənilən səviyyədə uğurlu olmamışdır. Çünki sistemdə həm ölkəmizin iqtisadi xüsusiyyətləri həm də özünə xas fərqlilikləri nəzərə alınmamışdır. Ölkəmizin böyük şəhərlər xaricində 25 işçinin fəaliyyət göstərdiyi iş yerlərinə demək olar ki rast gəlinməsi nadir haldır. Mövcud qanuni sistemin tək tərəfli nəzərdən keçirilməsi və cəza tədbirlərinə söykənməsi işəgötürənləri bu şəxsləri işə götürməsinə mənfi dərəcədə təsir edir. İşəgötürənlər əlillik dərəcəsi aşağı olan fərdlərə üstünlük verdikləri üçün əlillik dərəcəsi yüksək olanların işləmək şansı xeyli aşağı düşür və bu cür məhdudiyyətli insanlar üçün digər ölkələrdə tətbiq olunan iş şəraiti ilə müqayisədə ölkəmizdəki vəziyyət qənaətbəxş deyildir.

İstər ətraf ərazi istərsə də daxili ərazi şəraitinin məhdudiyyətliyə uyğunlaşdırılmış şəkildə dizaynı olan iş yerlərinə nadirən rast gəlinir. İşəgötürənlərə görə bu şəraiti yaratmaq xərclərli olduğundan, xüsusən də yüksək dərəcəli əlilliyi olan insanları iş yerlərinə qəbul etmirlər. Daha çox yüngül dərəcəli əlilliyi olan şəxslərə üstünlük verirlər. Cəmiyyətin və xüsusən də işəgötürənlərin məhdudiyyətlilik mövzusunda lazımi məlumatlara sahib olmamaları çox təəssüf ki, əlilliyi olan insanların daha artıq ictimai sahələrin kənarında qalmasına səbəb olur. Çünki məşğulluq məhdudiyyətliyə yalnız maddi baxımdan cəmiyyətə inteqrasiya olunmasını deyil, eyni zamanda sosial baxımdan bütünləşməyə səbəbdir. Lakin fərqli əlil qruplarının həm iş həyatına girməzdən əvvəl həm də işlədikdən sonra fərqli ölçülərdə problemlərlə qarşılaşırlar. Buna misal olaraq, fiziki məhdudiyyətli birinin iş həyatına daxil olmasından öncə qarşılaşdığı problemlərdən biri elm-təhsil əsnasında sənədləşmə və ya ətraf mühit çatışmazlıqlarıdırsa, iş həyatına girdikdən sonra da bu problemlər davam edir. İş yerlərindəki texnoloji və fiziki struktur

yetməzlilikləri görmə məhdudiyyətlilərin iş yerində problemlərlə qarşılaşmasına səbəbolur. Həmçinin eyni problem ortopedik məhdudiyyətlilər üçün də keçərlidir.

Məhdudiyyətlilər iş həyatına girməzdən əvvəl və ya sonra ayrı-seçkilikdən qaynalanan bir sıra problemlərlə qarşılaşırlar. Hələ təhsil mərhələsində öz yaşdları ilə eyni şərtlərdə təhsil almayan məhdudiyyətlilər üçün “yarışa” ən arxa sıralardan başlamaq qaçılmazdır. Ümumi təhsilin yanında peşə təhsili imkanlarının da məhdudiyyətlilər üçün olduqca yetməz olması onların həm məhsuldarlığını baltalamaqla eyni zamanda işəgötürənlərin peşə təhsili almamış əlilliyi olan şəxslərə üstünlük verməməsinə səbəb olur (Goldstone C., Barriers to employment for disabled people, 2002).

Bundan əlavə əlilliyi olan insanların işə girdikdən sonra qarşılaşdıqları ayrı-seçkilik problemləri də var. İş həyatına daxil olan əlil bir fərdin digər işçilərə nəzərən daha təhsilli olsa belə daha aşağı maaşla daha az ixtisaslı işlər görmək məcburiyyətində qalması buna misaldır. Lazımi fiziki tədbirlərin görülməməsi də bəhsetdiyimiz ayrı-seçkilik çərçivəsinə daxildir.

Məhdudiyyətli bir fərdin işləməsinə mane olan faktorları 3 qrup şəklində ayırmaq olar. 1) Fərdin özü ilə bağlı faktorlar 2) təşkilati faktorlar 3) İctimai faktorlar.

a) Məşğulluğa mənfi təsir göstərən başlıca fərdi faktorlar

1) Təhsil çatışmazlığı

2) Peşə bilik və bacarıqlarının çatışmazlığı

3) Özünə inam əksikliyi

b) Məşğulluğa mənfi təsir edən təşkilati faktorlar

1) Məhdudiyyətlilər və onların işləməsi mövzusunda məlumat çatışmazlığı

2) Məhdudiyyətlilərə qarşı mənfi rəftar

3) Məhdudiyyətli işlətməmə cəzasının aşağı olması və bu mövzuda nəzarətin zəif olması

4) Onlara bərabər fərsətlər yaradılmaması və çox zaman yalnız tanış vasitə ilə işə qəbul edilməsi

c) İctimai faktorlar

- 1) Əlilliyi olanlar üçün məhdud olan ümumi və formal təhsil imkanları
- 2) Məhdud peşə təhsili
- 3) Əlillik dərəcəsinin ölçülməsi lazım ikən işgörmə qabiliyyətinin ölçülməsi və bunun qənaətbəxş olmaması və yanılma biləcək olması.

2.2. Məhdudiyyətli insanlarla bağlı sosial siyasətlər. Reabilitasiya siyasəti.

Sosial siyasət əsas olaraq sənaye dövrünün cəmiyyətinin sosyo-ekonomik həyatında yol açdığı sıxıntılara klassik iqtisad sistemi daxilində həll yolunun axtarmasıdır. Sosial siyasətin əhatə etdiyi mövzular və tətbiqindəki problemlərə qəti şəkildə tərif vermək çətindir. Lakin ümumi olaraq müəyyən bir çərçivədə müzakirə etmək mümkündür.

Sosial siyasət ümumi olaraq sosial siniflərin hərəkətləri, ziddiyyət və çəkişmələri qarşısında dövləti və hüquq sistemini ayaqda saxlamağa yönəlmiş siyasətdir. Sosial siyasət anlayışına aid aparılan müzakirələrdə iki baxış mövcuddur. Bunlardan ilki “dar” mənada sosial siyasət ikən digəri “geniş” mənada sosial siyasətdir. “Dar” mənada sosial siyasət iş münasibətləri əsasında yaranan problemlərin həlli ilə maraqlanır və işçi və işəgötürən kimi siniflərin hərəkətlərini diqqət mərkəzinə gətirən bir anlayışdır. Dar mənada olan sosial siyasət liberal iqtisadi bir sistemdə siniflərarası qarşıdurmaları yüngülləşdirməyə və mövcud intizamın davamını təmin etməyə yönəlmişdirsə, geniş mənada sosial siyasət isə dövlətin sosial şərtlərə və imkanlara müdaxilə etməsidir.

Sosial siyasətin akademik bir sistem içində elm sahəsi kimi formalaşmasında ən vacib rol Richard Titmuss oynamışdır. O, sosial siyasəti çətin və sıxıntılı bir iş olaraq dəyərləndirmişdir. Titmuss sosial siyasəti işçi sinifi, pensionerlər, uşaq və qadınlar kimi cəmiyyətdəki zəif qruplar üçün rifah məqsədli yanaşmayla yüksək rifahın təmin edilməsində bir alət olaraq xarakterizə edərək ona ehtiyatları yenidən paylayıcı missiya yükləyir. Onun fikircə sosial siyasəti varlıdan kasıba gəlir ötürülməsi olaraq dəyərləndirmək olar. Ümumi olaraq sosial siniflərin hərəkətləri, təzadları və mübarizələri qarşısında dövləti və hüquq sistemini qorumağa və davam etdirməyə yönəlmiş bir siyasətdir. Bu baxımdan “dar” mənada sosial

siyasət birbaşa olaraq sürətli şəkildə sənayeləşmənin yaratdığı sosial mənşəli problemləri yüngülləşdirmək məqsədilə meydana çıxmışdır. Beləliklə, kapitalizm iqtisadiyatında iki təbəqə arasındakı ziddiyyətləri yüngülləşdirmək, müəyyən dərəcədə nizam intizam yaratmaq məqsədilə yaradılmış sahədir. Nəticədə demək olar ki, “dar” mənada sosial siyasət 19-cu əsrin sonundan yaranaraq Sənaye İnqilabının və dövrünün məhsulu olmuşdur.

Sosial siyasətin geniş mənasını təşkil edən təriflərdə də iqtisadi sistemin cəmiyyətdə yaratdığı sosial problemlərin həllini təmin etmək, yeni yarana biləcək problemlərə mane olmağa çalışmaq və xalqın rifah səviyyəsini yüksəltmək yer alır. Digər bir tərəfdən geniş mənada sosial siyasət ictimai qruplara yönəlmiş, digər tərəfdən də bu qruplar içərisində olan xüsusi qrupların problemlərilə maraqlanır. Bu qruplara yönəlmiş qadın, əlilliyi olan şəxslərə, uşaqlar, yaşlılar, yoxsullar, məcburi köçgünlər və digər dezavantajlı qruplara istiqamətlənmiş siyasətlər də geniş mənada sosial siyasətlərin tətbiqi ilə mümkündür.

Sosial siyasət anlayışına dair verilən təriflərin dar və geniş mənası xaricində digər bir təsnifləşdirmə də sahəvi olaraq aparılır. Sosial siyasətin sahəvi təsnifləşdirilməsinə misal olaraq ingilis (anglo-sakson) empirik ənənələrində sosial siyasət sosial xidmətin kollektiv şəkildə təmin olunması şəklində idi və təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə, fərdi sosial xidmətlər kimi fəaliyyətləri əhatə edirdi. Avrpanın digər ölkələrində isə “sosial siyasət” anlayışı daha çox əmək bazarına məxsus qurumlarla münasibətləri, xüsusən də işçi-işəgötürən münasibətlərini ifadə edirdi.

Lakin sonralar sosial siyasətə qloballaşma ilə meydana gələn bəzi konyuktural inkişaf perspektivində sosial rifahın təmin olunması naminə yeniliklər tətbiq edilmişdir. Belə ki, sözü edən bu siyasət sahə geniş ictimai qruplara yönəlmiş və dezavantajlı qrupların ön plana çıxan problemlərinin həlli ilə maraqlanmışdır. Zamanla məhdudiyyətli, uşaqlar və gənclər, qadınlarla bağlı siyasətlər sosial siyasətin maraqlandığı başlıca mövzular olmuşdur. Məhdudiyyətli vətəndaşlar baxımından “sosial müdafiə” ilə əlaqəli xüsusən də iş sahəsində sosial mənşəli siyasətlər tətbiq edilərkən məhdudiyyətsiz olaraq qəbul edilən fərdlərdən daha

yüksək şəraitlər yaradılmalıdır. Bunun üçün də məhdudiyyətlilər üçün siyasətlərin standartlaşdırılmış normalarla olması problemin həll edilməsini daha sadələşdirəcəkdir.

Məhdudiyyətli fərdlər cəmiyyətdə demək olar ki bütün dövrlərdə olub cəmiyyətdən cəmiyyətə fərqlilik təşkil edən münasibətlərlə qarşılaşmışlar. Bu davranışların çoxu dini inanclara söykənirdi. Tale anlayışının əsas ideya olduğu qədim dövrlərdə məhdudiyyətlilər təbiətin bir qaydası olaraq, mükəmməl olmağa bir maneə, bəzən də Tanrı tərəfindən cəzalandırılmış kəslər olaraq qəbul olunmuşdu. Cəmiyyətin inkişafına mane olan, günahkar bəndələr kimi baxılması çox qəddar yanaşma olduğu deyilə bilər. Hətta əlil insanları diri-diri yandırma, torpaqda basdırmaq, uçurumdan atmaq kimi müxtəlif işgəncələr verməklə öz cəmiyyətlərinin yalnız sağlam insanlardan ibarət olmasına çalışırdılar. Sxolastik orta əsrlər dövründə “lənətli insanlar” olaraq qəbul edilmiş, yandırılmışlar. Bəzən də yardıma və mühafizə olunmağa ehtiyacı olanlar kimi qəbul edilən məhdudiyyətliələrin ictimai mövqeyi və onlara yardım düşüncəsi yaşanan dövrə görə dəyişmişdir. Bu dövrdə din əlilliyi olan şəxslərə qarşı baxışları dəyişmişdir. Xüsusən də dini liderlər əlilliyi olan şəxslərə yardım edilməsi mövzusunda liderlik etmişlər. Tək Allahlı dinlərdə də əlilliyi olanlar kimi hər xidmətdən məhdud istifadə edə bilənlərə köməklik edilməsi düşüncəsinə adi nümunələr olduqca çoxdur. İslam, xristian, müsəvilik kimi dinlərdə belə nümunələr mövcuddur.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sosial siyasət ilk dəfə meydana gəldiyindən bu günümüze qədər məzmununda, mənasında dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Artıq meydana çıxdığından fərqli olaraq işçi təbəqənin problemləri ilə deyil eyni zamanda bazar mexanizmi və qiymət sisteminin işləməsinin bütün ictimai qruplar üzərində təsirini öyrənir. Və nəticədə bir dövlət siyasəti halına gəlmişdir. Məhdudiyyətli insanlarla bağlı tətbiq edilən və ya planlaşdırılan bütün siyasətlərin təməlinə insan hüquqları dayanır. Sosial siyasət anlayışı dövlətin öhdəliyinə daxil olduğu üçün dövlət rejimi sosial siyasətin məzmunu və quruluşunu da müəyyən edir. Məsələn, totalitar rejimlər daha çox

sosial yardımlara üstünlük verirsə, demokratik rejimlər daha çox insan hüquq və azadlıqlarını önə çəkir.

Reabilitasiya geniş əhatəli bir mövzu olub hərfi mənada itirilmiş funksiyaların yenidən bərpa edilməsidir. Fiziki müayinəyə nisbətə daha uzun müddətdə və xəstənin də aktiv olaraq iştirakını, səylərini tələb edən prosesdir. Reabilitasiya anlayışı I və II Dünya müharibələrindən sonra yaranan xəstəlik və əlilliklərin müalicəsi ehtiyacı nəticəsində Avropa və ABŞ-da meydana gəlmişdir. Ölkəmizdə isə bu anlayış sonrakı illərdə xaricə gedərək orada bu sahədə təhsil alan elm adamları sayəsində işlənməyə başladı. Reabilitasiya əvvəlcə yalnız əlilliyi olan insanların tibbi müalicəsi olaraq qəbul edilirdi. Zamanla xəstəliklərin dərman, cərrahi, fiziki yollarla və köməkçi cihazlarla qismən və ya tamamilə qarşısının alınması, xəstənin bədənini fiziki, ruhi, sosial və iqtisadi baxımdan müstəqilliyinin təmin olunmasına yönəlmiş bütün tədbirlər toplusu reabilitasiya adlandı. Reabilitasiya tədbirlərinin bir tək şəxs tərəfindən deyil bir komanda tərəfindən aparılması daha məqsədəuyğun hesab edilir. Reabilitasiya komandası dedikdə reabilitasiya mütəxəssisi(fiziatrist), nevroloq, psixiatr və ortoped kimi tibb mütəxəssisləri və fizioterapevt, idman məşqçisi, loqoped və psixoloq kimi həkim olmayan səhiyyə peşəkarlarından ibarət qrup nəzərdə tutulur.

Reabilitasiya xidmətini xüsusiyyətlərinə görə iki şaxəyə ayırmaq olar: tibbi və sosial-peşə (Altan Ö.Z., 2008, s-42).

Tibbi baxımdan reabilitasiya siyasəti fərdin funksiyalarının kafilik dərəcəsinin mümkün ola biləcək ən yüksək həddə çatdırma bilmək üçün klinik müalicə, tibbi idman hərəkətləri, nitq qüsurlarının aradan qaldırılması üçün təlim-tərbiyə vasitəsidir. Başqa tərəfdən ortopedik cihaz və protez tətbiq edilməsi ilə fərdin fizioloji, psixoloji, sosial və iqtisadi çətinliklərinin aşılması hədəflənir. Beləliklə məhdudiyyətli fərdin ailə, ictimai və iş həyatına inteqrasiyası ilə əlaqəli prosedurlar aparılır. Sosial-peşə reabilitasiyası isə məhdudiyyətli şəxsin özünə uyğun bir işdə işləyə bilməsi və həmçinin də bu işi davam etdirə bilməsini təmin edərək peşə təhsili və ya hər hansı bir iş yerində yerləşdirmək məqsədilə tədbirlər toplusudur.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olanların işlə təmin olunmazdan əvvəl müdafiələrini nəzərdən tutan siyasətlərə tibbi müalicə və reabilitasiya, xüsusi və baza təhsil, peşə reabilitasiyası. Bu cür sıralanmış tətbiq və xidmətlər həm ayrı-ayrı, həm mərhələli həm də eyni nisbətdə göstərilə bilər.

Tibbi müayinə və Reabilitasiya. Bu xidmətlər zədələnmiş qabiliyyətləri yenidən qazanma və həmin şəxsi öz zədələri ilə birlikdə yaşamağa öyrəşdirmək kimi prosedurları əhatə edir. Bunun üçün əvvəlcə əlillik növünün və qabiliyyət səviyyəsinin bilinib, məyyən edilməsi ehtiyacı yaranır. Əlilliyin bütünlüklə aradan qaldırılması bu mərhələdə əsas hədəf olmalıdır. Ancaq hər zaman bu hədəfə çatmaq mümkün olmaya bilər. Lakin əlilliyin tamamilə aradan qaldırılması mümkün olmasa belə ən azından aşağı səviyyəyə endirilməsi məqsədi önə çıxarılmalıdır. Anadan əlil doğulanların bu xidmətlərdən mümkün qədər erkən yaşlarda faydalanması lazımdır. Məsələn, göz transplantasiyasının edilməsi və ya protez qol taxılması həmin şəxsin bunlara uyğunlaşması tibbi müayinə və reabilitasiya tədbirlərinə daxildir (Altan Ö.Z.,2008,s-42).

Fərdin əlilliyi ilə yaşayabiləcək hala gətirilməsində aparılan işlər də bu çərçivə içində qalır. Kütləvi nəqliyyat vasitələrini istifadə edə bilməyən, istiqamətini tapa bilməyən, pilləkənlərdən çıxıb düşə bilməyən, şəxsi tələblərini ödəyə bilməyən fərdlərin iş həyatında özlərinə yer tapa bilməsi olduqca çətindir. Anadan gəlmə məhdudiyyətliyədə bu prosedurların daha tez başlaması həm maddi cəhətdən həm daha yaxşı nəticələrin əldə edilməsi baxımından daha faydalıdır. Bu xidmətlər dövlət tərəfindən təmin olunan sağlamlıq xidmətləridir.

Xüsusi və baza təhsil. Məhdudiyyətliyələrin işlə təminindən öncə müdafiə olunmalarının ikinci mərhələsini xüsusi və baza təhsil xidmətləri təşkil edir. Onların təhsilinin başlıca istiqaməti xaricində əlillik növlərinə görə dəyişə bilən xüsusi bir tərəfi də vardır. Əlillikləri çox zaman onların təhsil almasına maneə olur. Bu səbəbdən əlilliyi olanlar baza təhsil ala bilmək üçün xüsusi yəni öz əlillik növünə uyğun təhsil almaq məcburiyyətində qalırlar. Bu da təhsil müddətinin uzanmasına səbəb olur.

Anadan gəlmə bəzi əlilliklər xüsusi və baza təhsil xidmətlərinin eyni vaxta, eyni yerdə davam etdirmək imkanı verir. Ancaq əlillik növü buna mane olursa təbii olaraq müxtəlif əlillik növlərinə görə təhsil xidməti göstərən qurumlara etiyac yaranır. Misal olaraq gəzə bilməyən, heç görməyən bir uşağın normal təhsil ala bilməsi demək ola bilər ki mümkünsüzdür. Bu istiqamətdə müxtəlif tədbirlər hazırlanarkən qarışıq təhsil modellərinin də faydası diqqət kənarında qalmamalıdır. Çünki məhdudiyyətli olmayanlar erkən yaşlarında əlilliyi olan şəxslərə necə kömək edə biləcəyi mövzusunda məlumatlar əldə edirlər. Belə bir təhsil müddətində ön mühakimələrdən uzaqlaşaraq məhdudiyyətli ləhbirgə yaşamağı daha asanlıqla öyrənərlər. Sonradan əlil olanlar həmin vaxta qədər baza təhsilini almışlarsa yalnız xüsusi təhsilə ehtiyac duyarlar.

Əlilliyi olan kəslərə istiqamətlənmiş xüsusi və baza təhsilinin növünü və müddətini əlilliyin anadangəlmə və ya sonradan yaranmış olması və bacarıq səviyyələri müəyyən edir.

Peşə reabilitasiyası. Əlilliklərinin tibbi yöndən müalicə və reabilitasiyası ilə xüsusi və baza təhsili onların məşğulluğunun təmin edilə bilməsi üçün kifayət etmir. Öz güclərini iş həyatında dəyərləndirə bilmək üçün lazımi peşə bilik və bacarıqlarına sahib olmalıdırlar. İşlə təmin olunmazdan əvvəl olan mərhələlərdən sonuncusu peşə reabilitasiyası ilə əlaqədardır. Bu mərhələdə məhdudiyyətli lərin sağlam olan qabiliyyətlərini dəyərləndirərək hər hansı bir iş və ya peşə üçün hazırlanmaları nəzərdə tutulur. Onların reabilitasiya edilərək uyğunlaşdırılacağı işlər əmək bazarının şərtləri nəzərə alınaraq müəyyən edilməlidir (Altan Ö.Z., 2008, s-42).

Peşə reabilitasiyası BƏT-in 159 sayılı Konvensiyasının mövzusu olması əlilliyi olan insanların işlə təmin olunması mövzusunun önəmini ifadə edir. Konvensiyada deyilir “Hər üzv ölkə peşə reabilitasiyasının məqsədinin əlil fərdə uyğun işlə təmin etmək, işdə irəliləyə bilmə şansı ilə təmin etmək olduğunu bilməlidir”. Bu da bu mövzuda yol xəritəsi olmuşdur (<https://www.ilo.org>).

Peşə reabilitasiya xidmətləri tibbi müalicə və reabilitasiya xidmətləri birlikdə və ya baza və xüsusi təhsilverən qurumlar tərəfindən verilə bilməsi mümkün

olduğu kimi müstəqil peşə reabilitasiya mərkəzlərində də verilə bilər. Bu xidmətlərin geniş şəkildə təmin olunması üçün eyni konvensiyada deyilir: “Bu sahədə yerli darəətmə orqanları, ictimai qurumlar, könüllü təşkilatları məsuliyyət daşıyırlar.” (<https://www.ilo.org/>)

2.2.1 Ölkəmizdə sosial siyasətlər və dövlət xidmətləri

Respublikamızda Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin fəaliyyət sahəsi məşğulluq, əmək bazarının tənzimlənməsi, əhalinin sakinliyi və demoqrafiyasının inkişafı, sosial təminatla bağlı məsələlərdir. Bu sahələrdə müxtəlif beynəlxalq əlaqələrin qurulması və inkişafı əsas məqsədlərdəndir. Buna görə də müxtəlif qurumlar və təşkilatlarla fəal əməkdaşlıq tədbirləri həyata keçirilir. Nazirlik Türkiyə, Moldova, Almaniya, Avstriya, Niderland, İsveç, Gürcüstan, Belarus, Macarıstan, Rusiya, Latviya kimi müxtəlif ölkələrlə və başqa ölkələrin aidiyyəti qurumları ilə əməkdaşlıq əlaqələri quraraq saziş, protokol, memorandum və proqramlar imzalamışdır.

Ölkəmiz “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarına dair” Konvensiyasına 2008-ci ildə qatılmışdır. Və bu konvensiya ilə əlaqədar olaraq 2018-ci ilin iyul ayında yeni qanun layihəsi tərtib olunmuşdur. BMT-nin komitəsinin də rəy və təklifləri ilə qanun təkmilləşdirilərək qəbul edilmişdir.

Azərbaycanda BMT-nin İnkişaf proqramının ölkəmizdəki nümayəndəsi olan Alessandro Frakasettinin də iştirakı ilə BMTİP və ölkəmiz arasında “Əhalinin sosial baxımdan həssas qruplarına inklüziv və layiqli iş yerləri yaradılması” adlı texniki yardım layihəsi hazırlanaraq imzalanıb. Əsas məqsəd məhdudiyyətli kəslər üçün məşğulluq fəaliyyətini pilot şəkildə reallaşdırmaq, 500-ə yaxın əlilin biznes qurmasına kömək etmək, iştirak edənlərin əmək bazarında qarşılaşdıqları problemləri aradan qaldırmaq, onların sosial, peşə-əmək reabilitasiyasına şərait yaratmaqdır. Bundan başqa UNICEF-lə ölkəmiz arasında beynəlxalq münasibətlərin “Əlil hüquqları haqqında” Konvensiyanın ratifikasiya edilməsində, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaq və sosial baxımdan təhlükədə olan yetkinlik

yaşına çatmayanların reabilitasiyasının texniki baxımdan dəstək göstərilməsində böyük faydası olmuşdur (<http://sosial.gov.az/>).

Bundan başqa Avropa Qonşuluq siyasəti çərçivəsində əməkdaşlığın müsbət göstəriciləri olmuşdur. Müstəqilliyimizin ilk illərindən ölkəmizdə tətbiq edilmiş Aİ-nin TACIS layihələri sosial müdafiə strukturunun təkmilləşməsində öz töhfəsini vermişdir. Əlavə olaraq Tvinning və TAIEX proqramlarının sosial büdcənin tərtibində, strateji planlaşdırmada, əlilliyi olan insanların tibbi, sosial reabilitasiya məsələlərində, sosial xidmət sahələrinin inkişafında, müxtəlif islahatların həyata keçirilməsində rolu olmuşdur (<http://sosial.gov.az/>).

2001-ci ildən Avropa Şurasına üzv olaraq qəbul edilən ölkəmiz ümumilikdə indiyə qədər həmin birliyin 60-a yaxın sosial hüquqla bağlı konvensiyalarını ratifikasiya etmişdir. Məhdudiyyətliyə bağlı bu şuranın “Əlilliyi olan insanların hüquqlarının və cəmiyyətdə tam iştirakının dəstəklənməsi: 2006-2015 ci illərdə əlilliyi olan insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə Avropa şurasının Tədbirlər Planı” da onlara olan diqqətin başlıca nümunəsidir. Bu cəmiyyətdə olan ayrı-seçkilik hallarının qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş tədbirlərdəndir.

Ölkəmizdə məhdudiyyətli insanların hüquqları ilkin olaraq Konstitusiyaya ilə müdafiə edilir. Belə ki, konstitusiyamızın 12-ci maddəsinə əsasən vətəndaşlarının yüksək həyat səviyyəsinin təminatı dövlətin ali məqsədidir. Bundan başqa hər kəsin təhlükəsiz yaşamaq hüququnun, sərbəst şəkildə istədiyi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnun, sosial təminat hüququnun, sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım, təhsil almaq hüququnun olması da konstitusiyada öz əksini tapmışdır.

Əlavə olaraq “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları” haqqında qanun da vardır ki, bu qanun ümumi müddəalar, əlilliyi olan insanların reabilitasiyası, abilitasiyası və inkişafı, əlilliyi olanlar üçün müyəssərlik, əlilliyi olan şəxslərin təhsili, əlilliyi olan insanların məşğulluğu, sosial müdafiəsi, onların siyasi həyatda və ədalət mühakiməsində iştirakı adlı 8 fəsildən ibarətdir.

Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlilliyi olan insanların və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının

Qanununu, "Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri ilə əlaqədar əlil olmuş şəxslərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 1941-1945-ci illər müharibəsi veteranlarına, əlilliyi olan insanlarınə, həlak olmuş və ya sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadlarına, müharibə illərində arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş şəxslərə dövlət qayğısının artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Əhalinin bəzi kateqoriyalarının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Müharibə əlilliyi olan insanlarınə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı dövlətin bu həssas qruplarının qanunvericilikdən kənar qalmamasını göstərir.

Statistika Komitəsi tərəfindən ölkəmizdə olan sosial xidmət müəssisələrinin sayı, onların tutumu və xidmətlərdən faktiki faydalananları sayı verilmişdir.

Cədvəl 1. Ölkəmizdə əlilliyi olan insanlara sosial xidmət müəssisələri

	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Əlilliyi olanlar və ahıl yaşlı insanlar üçün sosial xidmət müəssisələrinin sayı və:	7	7	7	7	7	8
yerlər	812	962	1162	1162	1228	1237
faktiki yaşayanlar	740	698	817	898	903	912
Əlilliyi olan uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş xidmət müəssisələrinin sayı və:	2	2	2	2	2	2
yerlər	370	370	370	370	370	370
faktiki yaşayanlar	310	297	314	320	329	331

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, "Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti" Statistik məcmuə, Bakı-2018

Ölkəmizdə Prezidentin 2019-cu il 15 aprel fərmanı ilə məhdudiyyətli şəxslərin sosial müdafiəsi üçün nəzərdə tutulmuş müavinətlər əlillik, əmək zədəsi, peşə xəstəliyi, Çernobıl AES-də baş vermiş qəzanın ləğvi ilə əlaqədar baş

verdikdə, Respublikamızın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü uğrunda, hərbi vəzifəni yerinə yetirdikdə baş verdikdə:

-I dərəcə məhdudiyyətli şəxslərə 150 manat

-II dərəcə məhdudiyyətli şəxslərə 130 manat

-III dərəcə məhdudiyyətli şəxslərə 110 manat

-sağlamlıq imkanları məhdud 18-dək yaşı olan uşaqlara 150 manat nəzərdə tutulmuşdur.

Bundan əlavə 25 fevral 2019-cu il Sərəncamı ilə I dərəcə əlilliyi olan şəxslərə prezident təqaüdü təyin olunmuşdur. Bu təqaüdün məbləği 100 manat təşkil edir. Həmin dərəcədə əlilliyi olan və 18 yaşadək sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara qulluq edənə nəzərdə tutulmuş Prezident təqaüdü 50 manat məbləğində təyin edilmişdir. (<http://e-qanun.az/>)

Qeyd edək ki bu rəqəmlər 2018-ci il ərzində əlillik, əmək zədəsi, peşə xəstəliyi səbəbindən olduqda dərəcələr üzrə müvafiq olaraq 82, 61, 52 manat, Respublikamızın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü uğrunda, hərbi vəzifəni yerinə yetirdikdə baş verdikdə müvafiq olaraq 101, 81, 73 manat, Çernobıl AES-də baş vermiş qəzanın ləğvi ilə əlaqədar baş verdikdə müvafiq olaraq 94, 81, 61 manat, sağlamlıq imkanları məhdud 18-dək yaşı olan uşaqlara 82 manat olmuşdur. I dərəcəli əlilliyi olanlar xəstəlik, travma və ya anadangəlmə kəskin məhdudiyyətli və daimi olaraq digər şəxsin köməyinə ehtiyacı olan şəxs sayılır. II dərəcəli əlilliyi olanlar xəstəlik, travma, anadangəlmə məhdudiyyətlər səbəbilə əmək fəaliyyəti mümkün olmayan eyni zamanda digər şəxsin köməyinə qismən ehtiyacı olan şəxslər sayılır. III dərəcəli əlilliyi olanlar sadalanan məhdudiyyətlər nəticəsində əmək fəaliyyətinin məhdudlaşması və ya professional fəaliyyətin çətinləşməsi, ixtisasın zəifləməsi ilə qarşılaşan şəxslərdir.

Bu zaman belə bir məsələ də diqqəti cəlb edir ki, I dərəcəli əlil şəxsin tamamilə başqa şəxsin köməyinə ehtiyacı varsa bu şəxslə III dərəcəli əlil şəxsin müavinəti arasında 40 manat fərq vardır. Yəni bu məbləğ I dərəcəli məhdudiyyətli şəxsin həm dərman vəsaitləri, həm də onun qayğısına qalan şəxsin, ailə üzvünün xərcləri üçün kifayət etməyir.

2.2.2. Əlilliyi olan gənclərin təhsillə reabilitasiyası

Bu gün bütün dünyada “yaxşılaşdırma” tədbirləri nöqtəyi nəzərindən baxıldığında əlilliyi olan insanların reabilitasiyası ilkin olaraq təhsil sistemi ilə aparılır. Bu öz məhdudiyyətləri ilə yaşamağa çalışan insanın gündəlik həyata qatılmasının ilk mərhələsi olduğundan böyük əhəmiyyət kəsb edir və əlilliyi olan fərdin mümkün qədər özünə qapanmadan və tez cəmiyyətə adaptasiyasına xidmət edir.

Təhsillə reabilitasiya prosesinin ən effektiv yolu isə inklüziv təhsildir. Bu üsul əslində heç də yeni deyil və XIX əsrdə bir çox ölkələrdə tətbiq edilmişdir.

Əlilliyi olan uşaqların təhsil almasının ilk təşkilatçısı Samuel Heinicke olmuşdur. O Almaniya da eşitmə məhdudiyyəti olan uşaqlar üçün məktəbdə xüsusi otaqların ayrılması təklifini irəli sürmüşdü və onun təklifinə əsasən bu uşaqlara xüsusi təhsil almış müəllimlər dərs keçməli idi. Bundan əlavə isə Heinicke tədrislə məşğul olan bu müəllimlər üçün özünü inkişaf seminarlarını da unutmamışdı. Bütün bunlardan sonra Almaniya da məktəblərə daxil olan eşitmə və görmə məhdudiyyətli uşaqlar arasında və məktəblərdəki xüsusi siniflərin artdığı məlum olmuşdur. (Michael A., Kudlick C, Nielsen K., 2018, s-63)

Bu sahənin inkişaf meylləri Fransada 1850-ci illərdə Aleksandr Blanşe tərəfindən Paris bələdiyyə məktəblərində eşitmə məhdudiyyəti olan uşaqlar üçün siniflərin açılması ilə başlayır.

XIX əsr İtaliya da inklüziv təhsil alimlərin əsas tədqiqat obyektı olmuşdur. Həmin dövrdə əlilliyi olan uşaqların 90-ə qədəri məktəblərdə xüsusi təhsil alırdı. Və bu mövzuda qərar da mövcud idi ki, belə uşaqlar (ağır dərəcə məhdudiyyətli olanlar istisna olmaqla) adi məktəbdə təhsil almalıdırlar.

Lakin XIX əsrin sonlarında Avropada xüsusi təhsil əlavə xərclər yaratdığından, xüsusi müəllim və sistem tələb etdiyindən bu sahəyə maraq azalmışdır.

Əlilliyi olan uşaqlara təhsilin xüsusi məktəblərdə verilməsi ilk dəfə olaraq Skandinaviya ölkələrində olmuşdur. 1817-ci ildə Danimarkada, 1842-ci ildə

İsveçdə bu mövzu qanunvericilikdə özünə yer tapdı. (Michael A., Kudlick C, Nielsen K.,2018,s-67)

İDM dövründən sonrakı illərdə cəmiyyətdə insan dəyərinə münasibətlər müsbət istiqamətdə inkişaf etməyə başladı və ABŞ-da, Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində inklüziv təhsil üçün yeni imkanlar yaranmağa başladı. Həmin dövrdə ABŞ-da əlilliyi olan uşaqlar üçün pulsuz təhsil sistemi yaradıldı.

UNESCO məhdudiyyəti olan şəxslərin təhsili mövzusunda 1994-cü ildə Ümumdünya Konfransı təşkil edərək bütün dövlətlərə inklüziv təhsil prinsiplərini bəyan edir.

Əlilliyi olan uşaqların və ya gənclərin təhsili mövzusu postsovet ölkələri üçün də aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Lakin sovet cəmiyyətində bu cür təhsil xüsusi məktəblərdə, internatlarda nəzərdə tutulmuşdur. 1980-1990-cı illərdə Rusiyada əlilliyi olan uşaqların təhsili asta temple inkişaf edirdi. Bu sahədə struktursuz sistem, hüquqi bazanın olmaması, ifrastrukturun pis olması kimi ciddi problemlər mövcud idi. (Демьянова, А. В., 2015, s-9)

Son illərdə ölkəmizdə də bu sahədə layihələrin sayında artım mövcuddur.

Əlilliyi olan insanların təhsil vasitəsilə reabilitasiyası mövzusunun araşdırmağa öz təhsil aldığı Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetilə başlamaq daha məqsədə uyğundur. Universitetdə 2015-ci ildən etibarən “Əlilliyi olan şəxslərin ali təhsil müəssisələrinə integrasiyasının təməlinin qoyulması” TEMPUS(ESFIDIP) layihəsinə tərəfdaşlıq etmişdir. Həmin ildə UNEC-də əlilliyi olan tələbələr üçün “İnklüziv təhsil” Mərkəzi yaradılıb. Mərkəzin əsas məqsədi tələbələrin, müəllimlərin, işçi kollektivin bu mövzuda məlumatlandırılması, bu mövzuda Avropa təcrübəsindən yararlanaraq digər ali təhsil müəssisələri ilə birgə tədbirlər keçirmək və bu tipli layihələrin mütəmadi olaraq aparılmasını təmin etməkdir. Mərkəz universitetdə təhsil alan əlilliyi olan tələbələrin təhsildən qalmaması, onların cəmiyyətə integrasiyası, onlar üçün bütün imkanların artırılması, eyni zamanda ilk olaraq universitet tələbələrindən başlayaraq zamanla müxtəlif təbəqələr arasında maarifləndirmə işləri kimi bir çox tədbirlər həyata keçirmişdir. İnklüziv Təhsil Mərkəzində əlilliyi olan tələbələrin həm təhsili istiqamətində eyni

zamanda psixoloji dəstək göstərilir. Təhsil istiqamətində müxtəlif mübadilə roqramlarında iştirak, universitetin inklüziv dizayn edilmiş kitabxanasından, audio kitab layihəsindən yararlanmaq, müxtəlif seminarlar və təlimlər keçirilərək fəalları diplom əldə etməsi kimi imkanlar yaradılmışdır. Əlavə olaraq tələbələrdə psixoloji cəhətdən özünəinam, özünü qiymətləndirmə, ətrafa asanlıqla adaptasiya ola bilmə, digər tələbələrlə ünsiyyət qura bilmə, qarşılaşdıqları bütün problemlərin həllində onlara dəstək göstərilir. Müsahibim, mərkəzin koordinatoru deyir ki, “Bəzən tələbələrin emosional vəziyyəti o qədər həssas olur, biz ailələri ilə də əlaqə saxlayıb həm onlarla söhbətlər aparırıq, həm də övladlarının psixoloji vəziyyətdən çıxarmaq üçün birgə çalışırıq.”

Maarifləndirmə tədbirləri həm də əlilliyi olan uşaqlar üçün də aparılmışdır. UNEC tələbələri Günərzi İcma Əsaslı Reabilitasiya mərkəzində olmuş, orada olan uşaqlara universitet, məhdudiyyətli gənclərin inteqrasiyası baxımından tədbirlər haqqında ətraflı məlumatlar vermişlər.

Bundan əlavə UNEC ilə Moskva Dövlət Humanitar və İqtisadiyyat Universiteti arasında əməkdaşlıq sazişi imzalanmış və bu sahədə həmin təhsil müəssisəsinin təcrübəsindən və ortaq proqramlarından faydalanmaq imkanı yaranmışdır. Qeyd edək ki, adı çəkilən təhsil müəssisəsi bu sahədə ixtisaslaşmış layihələri ilə diqqət cəlb edir (<http://news.unec.edu.az/>).

Bundan əlavə əlilliyi olan tələbələr üçün yay düşərgələrində iştirak, intellektual oyunlar, onların sosial inteqrasiyasına dəstək olmaq məqsədilə müxtəlif tədbirlər təşkil edilir. Maarifləndirici “Danışan əllər” seminarı, “Duyğularımın rəngi” sərgisi, beynəlxalq konfransların təşkili kimi tədbirlərin mütəmadi olaraq keçirilməsi hər zaman aktual olan həssas mövzuda öz təsirlərini tələbələrin uğurlarında göstərir.

Məhz bütün bu fəallıyyətlərin nəticəsidir ki, universitetimizdə əlilliyi olan tələbələr müxtəlif sahələrdə uğurlu nəticələr əldə edirlər. Tələbə yoldaşımız “Ekspo 2025 Bakı” layihəsində “İnsan kapitalının inkişafı” mövzusunda müsabiqəyə öz “Mənim ölkəm, mənim gələcəyim” adlı essesi ilə qatılıb və III yerə layiq görülmə. Universitetimizin daha bir məhdudiyyətli tələbəsinin Azərbaycan

tələbələrinin II qurultayında “Ali təhsil üçün bərabər imkanlar” mövzusunda öz həyat hekayəsi ilə bağlı olan çıxışı iştirakçılar tərəfindən alqışlarla qarşılanmışdır. Digər tələbə yoldaşımız isə kompyuter oyunları üzrə milli çempionatda uğur qazanıb.

Univeritet İnküziv Təhsil Mərkəzinin təşəbbüsü ilə bir sıra şirkətlərlə əlilliyi olan tələbələrin təcrübə proqramlarında iştirakı ilə bağlı əməkdaşlıq etmişdir. “Veysəloğlu”, “Ulduz” şokolad fabriki, “Deloitte” kimi şirkətlər ilə birgə bu istiqamətdə layihələr keçirilmiş, ekskursiyalar təşkil edilmişdir. Əlilliyi olan və əmək prosesinə cəlb olunmaqda çətinlik çəkən tələbələ təcrübə imkanlarının yaradılması təqdirəlayiqdir. (<http://news.unec.edu.az/>)

Əlilliyi olan tələbələrin məşğulluq probleminin həlli istiqamətində görülmüş layihələrdən danışarkən UNEC, AR ƏƏSMN və Gənclər və İdman Nazirliyinin birgə təşkilatçılığı və Əlil Təşkilatları İttifaqı, Müstəqil həyat tərzini ictimai birliyi, Bakubus –un dəstəyilə əlilliyi olan tələbələr üçün 5 may 2018-ci ildə əmək yarmarkası keçirilmişdir. Yarmarkada bir çox şirkətlər müxtəlif vakansiyalar təqdim etmiş, tələbələr təcrübə proqramı və ya işə qəbul edilmişlər. Onlardan Gilan MMC- 8 nəfər təcrübə, 6 nəfər iş, Deloitte MMC -5 nəfər təcrübə, 3 nəfər iş, Azercell MMC-18 nəfər təcrübə, Bravo marketlər şəbəkəsi-10 nəfər təcrübə, 2 nəfər iş, Faktor .az xəbər portalına 4 nəfər iş, Azərfon MMC-24 nəfər təcrübə, Aztexnika LTD-3 nəfər təcrübə, 1 nəfər iş, Ernst and young LTD 4 nəfər təcrübə, Coca-Cola LTD-7 nəfər təcrübə, Atəşgah sığorta -11 nəfər təcrübə, Kapital Bank ASC-6 nəfər təcrübə, Azfinance İnvestisiya QSC-3 nəfər təcrübəyə dəvət olunmuşdur. Təşkil edilmiş yarmarkada 1800-dək gənc iştirak edib. Onlara təqribən 160 vakansiya təqdim edilib. Yarmarkadan sonra da əlilliyi olan tələbələrin məlumatları gələcəkdə yaranacaq vakansiyalar üçün yaradılmış məlumat bazasında toplanılıb (UNEC, Əlil tələbələr üçün keçirilmiş Əmək Yarmarkası Hesabatı, 2018).

Təhsil istiqamətində reabilitasiya xidməti göstərən müəssisələrdən biri də 1 sayılı Sağlamlıq imkanları məhdud gənclərin peşə-reabilitasiya mərkəzidir. Burada əlilliyi olan gənclərə müxtəlif peşələr öyrədilir. Mərkəzin əsas məqsədi

məhdudiyyətli gənclərə peşə öyrədərək onların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmək, onlarda özgüvən hissini aşılamaq və məşğulluqlarını təmin etmək məqsədilə əmək bazarında özünə uyğun işi tapmasına şərait yaratmaqdır. Reabilitasiya mərkəzində 3 aylıq kurslar şəklində toxucu, kompyuter istifadəçisi, kompyuter dizayner, tikişçi, aşbaz köməkçisi, kişi və qadın bərbəri, idman, 6 aylıq kurslar şəklində isə oyma sənəti, xalçaçılıq, rəssamlıq öyrədilir. Burada gənclər üçün müxtəlif oyunlar, gəzintilər, tibbi yardım, musiqi, teatr dərnəyi, bir sıra bunun kimi tədbirlər təşkil edilir. Mərkəzin direktoru deyir ki: “Biz çalışırıq ki, burada peşə təhsili alan gənclərimizi ətraf mühitimizdə olan yazıq kimi baxışlardan qoruyaq, onlara öz güclərini aşılayaq. Onlar inanmalıdırlar ki, təhsil alaraq işləyə, bütün məhdudiyyətlərə baxmayaraq öz ayaqları üstə dura bilərlər.”

2.2.3. Avropa ölkələrində sosial siyasətlər və dövlət xidmətləri

Avropa Birliyi ölkələrində tarixi bir kökə sahib və yerli idarəetmə orqanlarına məxsus güclü bir struktur vardır. Lakin sosial idarəetmə yöntəminin dominant olduğu dövrümüzdə idrəetmə münasibətlərinin yenidən formalaşmasını nəzərə alsaq mərkəzi idarəetmə və yerli idarəetmə münasibətlərinin rasionaı şəkildə təsirli olduğunu görmək olar. AB-də yerli idarəetmə orqanlarının tarixi inkişaf dövrünə baxsaq onların mərkəzi hökumət qarşısında inzibati və maliyyə sahəsində tələblər qoyaraq inkişaf etdiyi aydın olur.

Almaniyada sosial xidmətlərin əhaliyə çatdırılmasındakı vəzifə federal dövlət, əyalətlər və yerli idarəetmə orqanları arasında bölüşdürülmüşdür.

AB ölkələrində sosial bələdiyyəçilik anlayışları geniş yer tutur. Sosial bələdiyyə dedikdə daha çox bələdiyyə xidməti ərazisinə daxil olan xalqın yoxsul, zəif təbəqələrinə yardımını başa düşülür. Bu cür xidmətlərə sosial idarə etmə, reabilitasiya, müxtəlif yardımlar, sosial risklərin minimuma endirilməsi daxildir. Bu cür qanunlar şəhərləşmənin sürətlənməsini təmin etmiş, yerli idarəetmə orqanlarının sosial miqyasda genişlənməsini və sosial bələdiyyənin formalaşmasını zəruri etmişdir. Avropa Sosial Xartiyasının 1-ci bölməsinin 15-ci bəndində deyilir: “ Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan bu şəxslər sosial həyatda müstəqil, sosial

integrasiya və ictimai həyatımızda iştirak etmək kimi hüquqa sahibdirlər.” Yenə eyni sənədin ikinci bölməsində 10-cu maddədə əlilliyi olan insanların peşə hazırlığı və reabilitasiyası mövzusunda toxunulur. Və bu mövzuda üzv ölkələrin müxtəlif şəraitlər yaradacağı deyilir. Əlillik və insan hüquqları mövzusunda Avropada bir sıra bəyannamələr mövcuddur. BMT-nin İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, Əlilliyi olan kəslərin hüquqları haqqında konvensiya, Zehni məhdudiyyətli şəxslərin hüquqları deklarasiyası kimi müxtəliflik təşkil edir.

AB-də üzv ölkələrin sosial siyasəti, bir-birindən fərqli sosial siyasətlər arasında uyğunluq təşkil etməsi sosyo-ekonomik baxımdan əlverişsiz şəraitdə olan bir çox qrupların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, sosial müdafiə altına alınması məqsədiylə genişləndirilir. Məhdudiyyətliyələrin lehinə olan digər bir addım da 2003-cü ilin Avropada əlilliyi olanlar ili elan edilməsidir. Bununla əlilliyi olan insanların hüquqları ilə bağlı məlumatlılığı artırmaq, onların ayrı-seçkiliyinə qarşı çıxmaq, hüquqlarının bərabər olmasının təmin etmək kimi məqsədləri olan layihələr tətbiq olunmağa başladı.

İngiltərədə sosial siyasətlər. İngiltərədə əlilliyi olanlar üçün görülən tədbirlər ön planda və nümunəvi model olaraq araşdırıla bilər. İlk olaraq 1970-ci ildə Xroniki Xəstələr və Əlilliyi olanlar haqqında qanunla ictimaiyyətə açıq olan hər yerdə tikintilərin və onların ətrafının, giriş hissəsinin, içərisində hərəkət imkanlarının, maşın saxlama yerlərinin əlilliyi olanlar üçün əlverişli hala salınmasına məsul qurumlar təyin edilmişdi. London şəhər hakimiyyəti idarəsinə bağlı olan London Transport İdarəsi (Transport for London) avtobus dayanacaqlarının üçün “full width boarder” dizaynını əlilliyi olanlar üçün məqsədə uyğun gördü. OECD-ölkələrində əlilliyi olan insanların avtobuslarda daşına bilən pillə, tutmaq üçün dəstək, əlilliyi olanlar üçün ayrılmış xüsusi sahələr vardır.

Londonda görülən tədbirlər görmə məhdudiyyətliyələrin üçün hissedilən səth baxımından araşdırıldığında Almaniya, Avstraliya, Yaponiya kimi ölkələr də daxil olmaq digərlərində fərqləndiyi görülür. Lakin bu ölkələrin də öz aralarında müəyyən fərqlilikləri mövcuddur. Bunun əlaqədar 2008-ci ildə Avropada əlilliyi olanlar üçün qabarıq daşların ölçüləri yayımlanmışdır. Beləki, eni 40sm olan və

özündə xəbərdarlıq nişanlarını ehtiva edən bu daşlarda həm də piyada keçidi, metro stansiyası, tramvay xəttləri, təhlükə bildirişlərindən istifadə edilib (Equality and Human Rights Commission, 2017).

1992-ci ildə İngiltərədə məhdudiyyətli ləvələlaqəli işlərin yalnız düz sahə və ya birinci mərtəbəyə hərəkətinin təmini deyil onların digər mərtəbələrə də çatma bilməsi, eyni zamanda əlil arabaların istifadə etməyən digər məhdudiyyətli lərə şərait yaradılması üçün məsul şəxslərə öhdəliklər qoyuldu.

Dünyada əlilliyi olan şəxslərə xidmət göstərən kitabxanaları araşdırsaq Burnham Public library –də görmə məhdudiyyətli lər üçün poçtla kaset göndərmə xidməti, səsli kitablar, videolar və cd-ləri ödənişsiz əldə etmə imkanı yaradıldığını görürük. Bundan əlavə İsveçdə peşə əngəlliləri üçün iş imkanları yaradan, Macarıstanda mətnləri danışığa çevirən kompüter xidmətləri verilir. Kitabxana xidmətlərində ekran böyüdücü, ekran oxuyucu, danışiq sintezləyici, Braille görüntüləmə və əlçatan veb saytları ilə təmin edilir (Equality and Human Rights Commission, 2017).

İsveçdə sosial müdafiə siyasətləri. İsveç istər yerli idarəetmə orqanları istərsə də sosial siyasətə önəm verən ünsürlər xidmət təklifində məsuliyyət daşıyır və bunu qanunlar və sosial siyasətin bölüşdürücüsü olan qurumlar vasitəsiylə yerinə yetirirlər. İsveçdə 1992-ci ildə çıxarılan yerli idarəetmə qanunu İsveçin sosial siyasət sahəsində öz rolunu ifadə etməsi baxımından önəm daşıyır. İsveçdə yerli idarəetmə orqanlarının xidmətləri qanuni baxımdan məcburi və könüllü olaraq iki yerə ayrılır. Ümumi laraq baxıldıqda bələdiyyələr mədəni işlər, əyləncə, yollar, küçələr, parklar, kommunikasiya, su kanalizasiya sistemi, enerji istehsalı kimi xidmətlərin yerinə yetirilməsilə məşğuldur.

İsveçdə məhdudiyyətli insanlar üçün təhsil, məşğulluq, övlad sahibi olma bilmə, ailə qurma, siyasi və hüquqi haqlardan istifadə etmə, mülkiyyət sahibi olma kimi hüquqlar müdafiə olunur. Xüsusən də sağlamlıq və baxım, təhsil, reabilitasiya, texniki yardım, işarə dili öyrənmə, əlilliyi olanlar üçün uyğunlaşdırılmış ev sahibi olma mövzusunda maliyyə yardımı kimi hallar sığorta altına alınmışdır. Nəticə olaraq İsveçdə yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə

nəzər saldıığımız zaman bələdiyyə və bölgə idarəetmə orqanlarının sosial siyasət sahəsindəki öhdəlikləri araşdırıldığında onların ən vacib vəzifələrinin təhsillə bağlı olduğunu görmək olar.

İsveçdə birbaşa məhdudiyyətli lərlə əlaqəli görülmüş işlərə baxıldığında dövlət tərəfindən Əlilliyi olanlar üçün Fərsət Bərabərliyi mövzusunda standart qaydaları yaymaq məqsədiylə hər kəs tərəfindən başa düşülən Braille əlifbası kasetlər və oxunabilən formada paylanmışdır. Hökumət də medianı əlilliyi olan şəxslərə uyğun yayımlar etməyə təşviq edir, İsveç televiziyasının işarə diliylə də xəbər verməsini, asan oxunabilən kitab və jurnalların çap olunmasını dəstəkləyir. Bu şəkildə əlilliyi olanlar arasında informasiya axını təmin edilir (Institute, S. Disability polices in Sweden, 2010).

Digər Avropa ölkələrində sosial siyasətlər.

Almaniyaya baxdığımız zaman bütün sağlamlıq xərclərinin çox kiçik miqdarının reabilitasiya sisteminə ödəndiyini demək olar. Sığorta şirkətləri tərəfindən 100%-i ödəyən sağlamlıq xərclərinin getdikcə xəstələr tərəfindən ödənilməsi görünür. Gəlirə görə hər işəgötürən və işçi məcburi sağlamlıq sığortası üçün müəyyən miqdarda pul ödəməyə borcludur. Lakin gəliri olmayanlar üçün lazımi miqdarı dövlət ödəyir. Yaşlı və əlilliyi olan insanların sayının artması isə sistemin işləməsinə maneələr yaradır.

İrlandiyadakı sosial xidmətlərə baxaq. Burada uşaq və böyüklərə göstərilən səhiyyə xidmətlərində əlil və yaşlı vətəndaşlara daha hərtərəfli və xüsusi göstərilir.

Fransada ev sahibi olanların sayının artması üçün Mortgage sistemi daxilində aşağı faizli kreditlərlə ev almaları üçün bir sıra dəstək göstərilir əlilliyi olan insanlara. Fransada aşağı sosyo-eknomik vəziyyətdə olan ailələrə sıfır faizlə Mortgage kreditləri cəmiyyət tərəfindən təmin edilir.

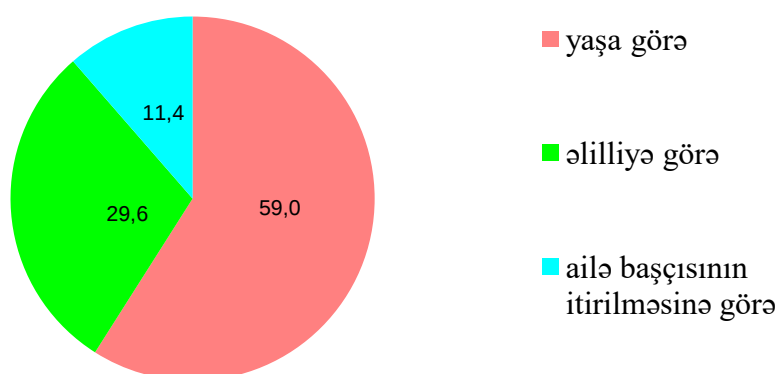
Norveçdə isə dövlət siyasətin formalaşdırılması, əhəlinin təhsili və qanuni tənzimləmələrdən, bələdiyyələr isə xidmətlərin göstərilməsindən cavabdehdir. Bələdiyyələr verdikləri xidmətlər üçün dövlətdən aldıkları qrantları istifadə edir. Bəzi sahələr üçün isə xüsusi qrantlar verilir. Bu tip sahələrə zehni məhdudiyyətli insanların öz evlərində yaşaya, iş fəaliyyətlərinə qarişa bilmələrinə şərait yaratmaq

kimi xidmətlər daxildir. Norveçdə bələdiyyələr qanuni tənzimləmələr xaricində öz xidmətlərini göstərməkdə müstəqildirlər. (Sedat, M.,2009,s-9)

2.3.Azərbaycan Respublikasında əliliyi olan insanların işə cəlb edilməsi dinamikası

Respublikamızda olan əliliyi olan insanların sayı, illər üzrə ilk dəfə əlil hesab edilən şəxslər, qeydə alınan əlillik səbəbləri, MDB ölkələrində əliliyi olanlarla bağlı qeydə alınan statistik göstəriciləri nəzərdən keçirək. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məhdudiyyətli lərlə bağlı son hesabatları 2017-ci il üçün verildiyindən bəzi müqayisələr həmin ilin göstəricilərinə əsasən aparılmışdır.

Şəkil 1. 2018-ci ildə pensiya alanların pensiya növlərinə üçün bölgüsü (faizlə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2018-ci il illik hesabatı

Aparılmış araşdırmalara əsasən 2018-ci ilin sonuna olan statistik göstəricilərdə ölkəmizdə 620 minə yaxın əliliyi olan şəxs var. Həmin ilin oktyabr ayı üçün ölkəmizdə əliliyi olanlar 1.309 milyon pensiyaçıdan 30%-ni, aylıq sosial müavinət alanların isə 60%-ə qədərini təşkil edirlər.

İlk dəfə əlil hesab edilən şəxslərin sayı 18 yaşadək və 18 yaşdan yuxarı olmaqla iki qrup altında qruplaşdırılmışdır. 18 yaşadək ilk dəfə əlil hesab edilən uşaqların sayı 2017-ci il üçün 5.2 min nəfər olmuşdur. Bu göstərici ən yüksək

2014-cü ildə 11.2 min nəfər olmaqla qeydə alınmışdır. Qeydə alınmış ilkin əlillik göstəricilərinin kənd yerlərində daha çox olması diqqəti cəlb edir. Bu nisbət 2017-ci ildə 3 dəfə çoxdur. 18 və yuxarı yaşlı əlilliyi olan şəxslərin sayı 2017-ci ildə 23.5 min nəfər olmuşdur. Onlardan 8.5 min nəfəri şəhər, 15 min nəfəri isə kənd yerlərində qeydə alınmışdır. Əlillik dərəcələrinə görə 18-dən yuxarı yaşlı əlilliyi olan insanların sayına nisbətində I qrup-15.3%, II-70.4%, III -14.3 % təşkil edir.

Cədvəl 2. İlk dəfə olaraq əlilliyi qeydə alınan şəxslərin sayı.

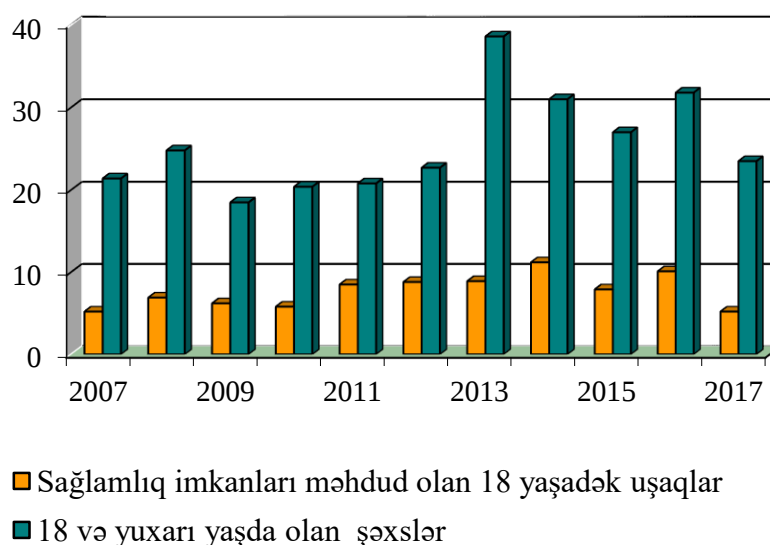
	2013	2014	2015	2016	2017
Onlardan 18-dək yaşı uşaqların sayı, min nəfər	8,9	11,2	7,9	10,1	5,2
şəhərdə qeydə alınan	4,1	5,0	3,8	3,2	1,2
kənddə qeydə alınan	4,8	6,2	4,1	6,9	4,0
18 yaşadək uşaqların hər 10 000 nəfərinə	35,0	43,8	30,7	39,0	19,7
Onlardan 18 və yuxarı yaşlıların sayı, min nəfər	38,6	31,0	27,0	31,8	23,5
şəhərdə qeydə alınan	18,2	16,1	15,9	11,2	8,5
kənddə qeydə alınan	20,4	14,9	11,1	20,6	15,0
18 və yuxarı yaşlı əhəlinin hər 10 000 nəfərinə	56,2	44,4	38,2	44,4	32,4
Onlardan 18 və yuxarı yaşı olan şəxslərin sayına faiz nisbətilə:					
I dərəcə əlilliyi olanlar	6,0	8,1	8,8	9,3	15,3
II dərəcə əlilliyi olanlar	76,1	71,9	70,8	72,5	70,4
III dərəcə əlilliyi olanlar	17,9	20,0	20,4	18,2	14,3
İlk dəfə əlil hesab edilən 18 və yuxarı yaşlı şəxslərin ümumi sayından:					
əmək qabiliyyətli yaşlı əlilliyi olanlar, min nəfər	38,0	30,3	23,0	30,8	22,8
əlilliyi olanların ümumi sayına faiz nisbəti	98,3	97,8	85,1	97,0	97,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi, “Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti” Statistik məcmuə

İlk dəfə əlil hesab edilənlərin dinamikası belədir. 2013-cü ildə 18-dən yuxarı yaşda olan əlilliyi olan insanların sayının çox olmasının səbəbi əvvəlki ildə müraciət edənlərin hesabatının həmin ildə aparılmasıdır.

Ümumi olaraq ölkədə qeydə alınmış ilkin olaraq əlillik göstəricilərinin ə yüksək dövrü 2013-2014 illərdə qeydə alınmışdır. Həmin dövr üçün əlilliyi olan uşaqların da sayı kifayət qədər yüksəkdir.

Qrafik 1. İlk dəfə olaraq əlilliyi qeydə alınan şəxslərin min nəfərlə sayı

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi, “Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti” Statistik məcmuə

Qeydə alınmış əlillik səbəblərinə nəzər salsaq, 18 yaşadək əlillik səbəbləri arasında sinir sistemi xəstəliklərinin üstünlük təşkil etdiyini görürük. 18-dən yuxarı yaşlı əlilliyi olanlarda isə əsas əlillik səbəbi bəd xassəli şiş xəstəliklərinin və göz xəstəliklərinin çoxluğu diqqət cəlb edir (Cədvəl 3.)

Əlavə olaraq ölkəmizdə əlillik səviyyəsinin artmasına təsir göstərən əsas faktorlardan bir də ölkəmizin müharibə şəraitində olmasıdır. 2018-ci ilin göstəricilərinə əsasən ölkəmizdə 12 minə yaxın müharibədə əlillik vəziyyətinə məruz qalmış şəxs vardır.

Dövlət müharibə əlillərinin güzəranının yaxşılaşdırılması istiqamətində müxtəlif tədbirlər görür. Bu istiqamətdə prezidentin müxtəlif sərəncam, fərman və qanunları mövcuddur.

Aprel döyüşlərində də əlil olmuş gənclərimizin sayı az deyil. Onların sağlamlıq imkanlarının artırılması üçün xüsusi reabilitasiya xidməti ilə təmin edilmişlər. 100-ə yaxın əsgərin protezlər və müxtəlif vasitələrlə sağlamlıq imkanları artırılmışdır. Avadanlıq və xüsusi protezlərin yüksək texnologiyalı olmasına xüsusi diqqət yetirilir. Müharibə əlilləri üçün nəzərdə tutulmuş müavinətlər 1 aprel 2019 cu ildən 100% dək artırılmışdır.

Cədvəl 3. 2017-ci ildə ilk dəfə əliliyi olan şəxs hesab edilən 18-dək uşaqların əlilliyin səbəbləri və yaş qrupları üzrə statistik göstəriciləri

	Əlilliyi olanlar. cəmi, nəfər	yaş qrupları üzrə:				18-dək əhalinin 10 000 nəf.ə
		0-3 yaşlı	4 -7 yaşlı	8-13 yaşlı	14 - 17 yaşlı	
Bütün xəstəliklər	5157	2072	1543	1176	366	19,7
-vərəm	26					
-tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri	278	6	9	8	3	0,1
-qidalanma pozuntuları və maddələr mübadiləsi, endokrin sistemi xəstəlikləri	245	53	135	82	8	1,1
- psixi və davranış pozuntuları	402	38	67	99	41	0,9
-sinir sistemi xəstəlikləri	1593	49	166	136	51	1,5
-görmə ilə bağlı xəstəliklər	393	796	467	274	56	6,1
-qulağın və eşitmə ilə bağlı xəstəliklər	231	104	120	121	48	1,5
-qan dövranı sistemində olan xəstəliklər	75	116	62	38	15	0,9
- inkişaf problemləri, deformasiyalar və xromosomla bağlı pozuntular, anadangəlmə anomaliyalar	751	14	24	31	6	0,3
- zəhərlənmə və travmalar, xarici səbəblərin təsiri ilə yaranan digər xəstəliklər	108	491	144	85	31	2,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi, “Səhiyyə” Statistik məcmuə

Cədvəl 4. 2017-ci ildə ilk dəfə əlilliyi olan şəxs kimi qeydə alınan 18 və yuxarı yaşı olanların əlillik səbəbi və yaş qrupları üzrə bölgüsü

	Əlilliyi olanların cəmi, nəfər	18-29 yaşlı	30-35 yaşlı	18-dən y. 10 000 nəfərinə
Bütün xəstəliklər	23451	3275	2260	32,4
-vərəm	576	103	68	0,8
-onkoloji problemlər	3861	236	249	5,3
- qidalanma pozuntusu və maddələr mübadiləsi, endokrin sistemində xəstəliklər	675	33	29	0,9
-psixi və davranışda pozuntular	1875	603	277	2,6
-sinir sistemi xəstəlikləri	1921	482	255	2,7
-göz və ya görmə ilə bağlı xəstəliklər	3442	591	396	4,8
-eşitmə xəstəlikləri	370	135	37	0,5
-qan dövranı sistemində yaranan xəstəliklər	5119	70	182	7,1
- zəhərlənmələr və travmalar, xarici səbəblərlə yaranmış digər nəticələr	1258	220	161	1,7
-peşə xəstəlikləri	1	-	-	0,0
-istehsalatda travmaların nəticələri	24	5	1	0,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi, “Səhiyyə” Statistik məcmuəsi

AR Statistika Komitəsi tərəfindən verilmiş məlumata əsasən ölkədə 2018-ci il üçün əlilliyə görə pensiya alanların sayı 389791 nəfər təşkil edir, onlardan 32813 nəfəri işləyir, 356978 nəfəri isə işləməyən kateqoriyasına daxildir. Bu isə bütün əlilliyi olan insanların 91.5 %-ni təşkil edir. Bu isə olduqca aşağı göstəricidir.

Cədvəl 5. İşləyən və işləməyən pensiyaçıların sayı (ilin əvvəlinə, nəfər)

	2017			2018		
	Cəmi	Onlardan		Cəmi	Onlardan	
		işləyən	işləməyən		işləyən	işləməyən
Pensiyaçıların sayı - cəmi	1315229	143382	1171847	1318434	145890	1172544
o cümlədən:						
yaşa görə	781957	111211	670746	778057	112356	665701
əlilliyə görə	383590	31512	352078	389791	32813	356978
ailə başçısını itirdiyi üçün pensiya alanlar	149682	659	149023	150586	721	149865

Mənbə: AR Statistika Komitəsi, “Məşğulluq” Statistik məcmuə

Azərbaycanda və MDB ölkələrində ilk dəfə əlil hesab olunan şəxslərin sayına görə müqayisəli təhlil aparaq.

Cədvəl 6. 2017-ci ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv olan ölkələrdə bəzi statistik göstəricilər.

Ölkələr:	İlk dəfə əlil hesab edilənlərin sayı	Əhalinin hər 10000 nəfərinə əlil sayı	Əlillik pensiyaları, mənatla
Azərbaycan	23,5	640	175
Belarus	55,4	595	237
Ermənistan	8,8	645	132
Qırğızıstan	10,9	298	108
Qazaxıstan	40,8	286	139
Moldova ¹⁾	10,2	506	111
Özbəkistan	...	208	108
Rusiya	661,7	825	233
Tacikistan	7,4	166	66
Ukrayna	135,7	620	126

¹⁾ Benderi şəhəri və Dnestr çayının sol sahili üzrə məlumatlar istisna edilmişdir;

Mənbə: Müəllif tərəfindən Statistika Komitəsinin məlumatları və MDB ölkələrinin əlilliyi olan insanlarla bağlı statistik məcmuəsi əsasında hazırlanıb.

Cədvəl 6-da 2017-ci il üçün MDB ölkələrində ilk dəfə əlil hesab edilənlərin sayı verilmişdir. Ölkələrin ərazi və demoqrafik göstəriciləri fərqli olduğundan nəticələrin müqayisə edilə bilməsi üçün əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən əlilliyi olan insanların sayı cədvələ daxil edilmişdir. Nəticələrə əsasən göstəricinin ən yüksək olduğu ölkələr müvafiq olaraq Rusiya, Ermənistan, Azərbaycan olmuşdur. MDB ölkələrində orta əlillik pensiyalarının ən yüksək olduğu ölkələr Belarus, Rusiya, Azərbaycandır.

III Fəsil FİZİKİ VƏ ZEHNİ MƏHDUDİYYƏTLİ İNSANLARIN ƏMƏK PROSESİNƏ CƏLB EDİLMƏSİNDƏ QARŞILAŞILAN PROBLEMLƏR

Bu araşdırmanın məqsədi ümumilikdə ölkəmizdə işləyən məhdudiyyətli fərdlərin mövcud vəziyyəti, onların sayı, məhdudiyyət növləri, iş həyatında qarşılaşdıqları problemləri və bu problemlərə təsir edən faktorları müəyyən etməkdir. Bundan əlavə iş həyatı daxilində əlil şəxslərə istiqamətlənmiş sosial siyasətlərlə əlaqəli məlumatlılıq, gözləntilər və məmnuniyyət dərəcələrini anlamaqdır. Bütün bunlardan dolayı dissertasiya işinin əvvəlində ədəbiyyat araşdırması edilmiş, məhdudiyyətlilik, iş və bu sahədə qanunvericilik və hüquqlar, məşğulluq və sosial siyasətlər, əlilliyi olan şəxslərə yeni baxışlar təhlil edilmiş, meydana çıxmış problemlər və onların həlli üçün təkliflər irəli sürülmüşdür.

Araşdırma nəticəsində əldə edilən məlumatların ölkəmizdə məhdudiyyətlilərin işlə bağlı problemləri üzərində düşünülməsi, müzakirə obyektinə çevrilməsi, yeni araşdırmalara stimül olması, əlilliyi olan insanların işləməsi üçün mövcud siyasətlərin yenidən dəyərləndirilməsi, iş həyatına qatıldıqdan sonrakı dövrlərdə də onların müdafiəsi mövzularında fayda verəcəyi ümidilə aparılmışdır.

3.1. Respublikamızda əlilliyi olan şəxslərin qarşılaşdıqları problemlərin təhlili üçün zəruri məlumatların toplanması

Sağlamlıq məhdudiyyətlilik fərdi və ya ailəvi bir problem kimi görünərsə də əslində bütün insanları maraqlandıran mövzudur.

İnsanın işə qəbul prosesi işə uyğun fərd və fərdə uyğun iş tapma mərhələlərini əhatə edir. Bunlar fərdin şəxsi və peşəsinə xas dəyərlərinin iş tələblərinə uyğunluğunun müəyyən edilməsidir. Əlilliyi olan şəxs bu müddətdə sağlamlığında olan məhdudiyyətdən dolayı bu cür bacarıqlarını inkişaf etdirə bilməmiş olur. Demək olar ki bütün ölkələrin statistik göstəricilərinə baxsaq hər ölkədə əlilliyi olan şəxslərin işsizlik faizlərinin yüksək olduğunu görə bilərik. Bu səbəbdən dolayı sağlamlıq məhdudiyyətli insanların iş həyatına qoşula bilmələri və işlədikləri

müddətin davamlı ola bilməsi nələr edilməli olduğu araşdırılaraq onların problemləri təhlil edilməlidir.

Araşdırmanın əvvəlindəki əlilliyi olan insanların iş yerlərində işləyə bilməsi üçün nələr edilə bilər sualına cavab tapıla bilməsi üçün bəzi problemlər qarşıya qoyulmuşdur. Bu problemləri nəzərdən keçirək.

- iş yerlərində əlilliyi olanlar üçün uyğun iş şəraitinin olması;
- ölkədə infrastruktur şəraitinin əlilliyi olanlar üçün uyğunlaşdırılması;
- reabilitasiya xidmətinin lazımi səviyyədə təmin edilməsi;
- əlilliyi olan insanların təhsil alma imkanından yararlanma bilməsi;
- işləyə bilməyən əlilliyi olan insanların və ona qulluq edən şəxsə müavinətin normal həddə çatdırılması;
- ictimai maarifləndirmə işlərinin lazımi səviyyədə olması;

Problemi əlilliyi olan insanların baxışından görmək və dəyənləndirmək üçün isə növbəti mərhələdə onların bu mövzuda anket vasitəsilə fikirləri alınmış,əldə olunmuş nəticələr təhlil edilmişdir. Ankətdə yer tapan sualları əsasən bir neçə başlıq altında qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Əlilliyi olan şəxslərin demoqrafik xüsusiyyətləri
2. Əlilliyi olan şəxslərin fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar
3. Əlilliyi olan şəxslərin yararlandığı xidmətlərlə bağlı məlumatlar
4. Əlilliyi olan fərdlərin problemləri ilə bağlı fikirləri

1.Əlilliyi olan şəxslərin demoqrafik xüsusiyyətlərinə onların cinsi, ailə vəziyyəti, hər hansı təşkilat və ya quruma üzv olub olmaması, təhsil səviyyəsi kimi məlumatları toplamaq məqsədilə verilmiş suallar aiddir.

2. Əlilliyi olan şəxslərin fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlara onların işləyib işləməməsi, işəgötürmə mərhələsində onlara qarşı ayrı-seçkilik edilib edilməməsi, gördükləri işə münasibətləri ilə bağlı suallar tərtib edilmişdir.

3. Əlilliyi olan şəxslərin yararlandığı xidmətlərlə bağlı məlumatları əldə etmək üçün onlara hansı dövlət xidmətlərindən yararlanması və bu xidmətlərin göstərdiyi təsirlər və onun həmin fərdin işləməsi üçün şərait yaradıb yaratmamasını təyin edən suallar tərtib edilmişdir.

4. Əlilliyi olanların problemləri ilə bağlı fikirləri müəyyən etmək üçün işəgötürənlərdən gözləntiləri mövzusunda açıq tipli suallar verilmiş, eyni zamanda ölkəmizdə müəssərliyin vəziyyəti haqqında fikirləri alınmışdır.

3.1.2. Hipotezlər

Araşdırma işində tolanmış məlumatlarının nəticələrinin analiz edilməsi üçün hipotezlərin təyin edilməsi və respondentlərin cavablarına əsasən vəziyyətin təhlil edilməsi məqsədə uyğun hesab edilir.

1. H_0 =Məhdudiyyətliyətlilərin işləməsi ilə ailə vəziyyəti arasında mənalı əlaqə yoxdur.

2. H_0 =Dövlət tərəfindən verilən təhsil məhdudiyyətliyətlilərin işləməsinə təsir etmir.

3. H_0 =Reabilitasiya və sağlamlıq xidməti ilə məhdudiyyətliyətlilərin işləməsi üçün müsbət istiqamətli təsir etmir.

4. H_0 =Peşə təhsili ilə məhdudiyyətliyətlilərin işləməsi arasında mənalı əlaqə yoxdur.

5. H_0 =Ailə dəstəyi ilə məhdudiyyətliyətlilərin işləməsi arasında mənalı əlaqə yoxdur.

6. H_0 =İş yerlərinin fiziki şəraiti ilə məhdudiyyətliyətlilərin işləməsi arasında məntiqi əlaqə yoxdur.

7. H_0 =Ölkədə aparılan müəssərlik tədbirləri ilə məhdudiyyətliyətlilərin işləməsi arasında asılılıq yoxdur.

8. H_0 =Birlik və təşkilatlara üzv olmaqla məhdudiyyətliyətlilərin işləməsi arasında mənalı asılılıq yoxdur.

Qoyulmuş hipotezlər əsasında problemlərin əlilliyi olan şəxslərin işsizliyinə nə dərəcədə təsir etməsi, onunla bağlı olub olmaması müəyyən ediləcək. H_0 hipotezləri qəbul edilməsi özünü doğrultmazsa alternativ H_1 hipotezləri qəbul ediləcəkdir.

3.2. Məlumatların qiymətləndirilməsi və təhlili

Bu gün respublikamızda bütün sahələrdə aparılan islahatlar sosial sahəyə də öz təsirini göstərmişdir. Lakin əlilliyi olan kəslərin əmək prosesinə cəlb olunması istiqamətində bəzi problemlər hələ də qalmaqdadır. Problemlərin araşdırılıb müəyyən edilməsi üçün anket nəticələrini IBM SPSS 22 proqramında dəyərləndirib təhlil edək:

1) İlk öncə anketdə iştirakçı əlilliyi olan insanların demoqrafik məlumatlarına aid olan yaş qrupları üzrə qruplaşdıraq.

Cədvəl 7. Respondentlərin yaşı

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ
18-25	15	37.5	37.5
26-35	12	30.0	67.5
36-45	8	20.0	87.5
46-55	2	5.0	92.5
56-dan çox	3	7.5	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi 40 nəfər ümumi saydan 37.5%-ni 18-25 yaş qrupuna aid fərdlər təşkil edir ki, onlar da təhsil aldıqdan sonra iş həyatına daxil olmanın ilk mərhələsindədirlər. 30%-i 26-35 yaşlı qruplar təşkil edir. 20%-i 36-45, 5%-i 46-55, 7.5%-i 56 və daha yuxarı yaşlılar təşkil edir. Anket sorğusunda iştirak etmək əlilliyi olanlar üçün könüllü olduğundan yaşı 45-dək olan respondentlərin daha aktiv iştirakı nəzərə çarpır ki, bu da həmin yaş dövründəki fərdlər üçün işləmək mövzusunun həm daha önəmli olmasını həm də onların daha məhsuldar işləyə biləcək olmasını göstərir.

2) Ümumilikdə 40 nəfər iştirakçıdan 47.5% kişi, 52.5 % isə qadınlardır.

Cədvəl 8. Respondentlərin cins tərkibi:

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ
Kişi	19	47.5	47.5
Qadın	21	52.5	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

3) İştirakçılara verilən “İşləyirsinizmi?” sualına yalnız 6 nəfər müsbət cavab verib ki, bu göstərici ümumi sayın 15%-ni, işləməyənlər isə 85%-i təşkil edir.

Cədvəl 9. İşləyən respondentlərin say tərkibi:

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ
Bəli	6	15.0	15.0
Xeyr	34	85.0	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

4) Ankətdə iştirak etmişlərdən 27.5%-nin ailə vəziyyəti evli, 72.5 %i isə subay olmuşdur. Bu göstərici bizə əlilliyi olan respondentlərin ailə vəziyyəti ilə işləməsi arasında əlaqə olub olmamasını təyin etmək üçün lazım olacaq.

Cədvəl 10. Ailə vəziyyəti:

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ faiz
Evli	11	27.5	27.5
Subay	29	72.5	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

5) Respondentlərin təhsil səviyyəsi ilə bağlı göstəricilərə nəzər salsaq, 7.5%-in ibtidai təhsilli, 37.5%-nin orta təhsilli, 25%-nin peşə təhsilli, 30%-nin ali təhsilli olduğunu görürük. Təsadüfi respondentlərin arasında ən az göstəricinin ibtidai təhsil səviyyəsinin olması müsbət haldır.

Cədvəl 11. Təhsil səviyyəsi:

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ
İbtidai təhsil	3	7.5	7.5
Orta təhsil	15	37.5	45.0
Peşə təhsili	10	25.0	70.0
Ali təhsil	12	30.0	100.0
Cəmi:	38	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

6) Məhdudiyyət növünə görə respondentlərin 37.5%-ni ortopedik məhdudiyyətli, 7.5%-ni görmə, 5%-ni eşitmə, 2.5%-ni dil və danışma, 47.5%-ni isə digər növ məhdudiyyətli təşkil edir. Məhdudiyyət növlərinə görə ən çox

hissəni təşkil edən digər qrupa xəstəliklə bağlı problemləri olan əllilər daxildir ki, onların da işləmək şansı digərlərinə nisbətə daha yüksəkdir.

Cədvəl 12. Məhdudiyyət növü?

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ
Ortopedik	15	37.5	37.5
Görmə	3	7.5	45.0
Eşitmə	2	5.0	50.0
Dil ve danışma	1	2.5	52.5
Digər	19	47.5	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

7) Dövlət tərəfindən verilən təhsil xidmətindən yararlanan respondentlərin sayı 22 nəfər, yəni 55% təşkil edir. Digərlərindən 22.5% qismən, 22.5 % i isə ümumiyyətlə istifadə etməyib.

Cədvəl 13. Dövlət tərəfindən verilən təhsil xidmətindən faydalandım:

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ faiz
Bəli	22	55.0	55.0
Xeyr	9	22.5	77.5
Qismən	9	22.5	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

8) Aldığı təhsili iş fəaliyyətinə görə qiymətləndirən respondentlərdən 12.5%-i təhsilin müsbət təsir etdiyini, 70%-i heç bir təsiri olmadığını, 17.5%-i isə qərarlı olduğunu qeyd edib.

Cədvəl 14. Dövlət tərəfindən verilən təhsil işləməyimi təmin etdi

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ v
Bəli	5	12.5	12.5
Xeyr	28	70.0	82.5
Qərarlıyam	7	17.5	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

9) Sorğuda iştirak edən əliliyi olan şəxslərdən 9 nəfər yəni 22.5% dövlət tərəfindən verilən təhsil xidmətindən faydalanmış, 30%-i qismən, 47.5%-i isə ümumiyyətlə faydalanmamışdır.

Cədvəl 15. Dövlət tərəfindən reabilitasiya və sağlamlıq xidmətindən faydalandım:

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ
Bəli	9	22.5	22.5
Xeyr	19	47.4	70.0
Qismən	12	30.0	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

10) Dövlət tərəfindən reabilitasiya və sağlamlıq xidmətinin işləyə bilmək üçün müsbət təsiri fikri ilə razılaşan respondentlər 17.5 %, qərarlı olanlar 22.5%, razı olmayanlar isə 60% təşkil edir.

Cədvəl 16. Dövlət tərəfindən reabilitasiya və sağlamlıq xidməti işləməyim üçün müsbət təsir etdi:

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ v
Bəli	7	17.5	17.5
Xeyr	24	60.0	77.5
Qərarlıyam	9	22.5	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

11) Dövlət tərəfindən peşə təsili alanların faiz nisbəti 40%, ümumiyyətlə istifadə etməyənlər isə 60.0% təşkil edir. Şifahi şəkildə sorğuda iştirak edən respondentlər peşə məktəblərində əlil tələbələr üçün binaların dizaynının uyğun olmadığını qeyd edirdi.

Cədvəl 17. Dövlət tərəfindən verilən peşə təhsilindən yararlandım:

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ
Bəli	16	40.0	40.0
Xeyr	24	60.0	100.0
Cəmi	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

12) Peşə təhsilinin işləmək üçün müsbət təsirlərini qiymətləndirən iştirakçıların 25%-i bu fikirlə razıdır. 75 %i isə ümumiyyətlə razı deyil.

Cədvəl 18. Peşə təhsili işləməyim üçün imkan yaratdı:

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyati v
Bəli	10	25.0	25.0
Xeyr	30	75.0	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

13) 40 nəfər ümumi saydan 28 nəfər yəni 70% işləyə bilmək üçün ailəsindən razılıq və dəstək alır. 7.5 %-nin ailəsi işləməsinin ələhinə, 22.5% -i isə qismən razıdır.

Cədvəl 19. İşləməyim üçün ailəmdən razılıq və dəstək görürəm:

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyati v
Bəli	28	70.0	70.0
Xeyr	3	7.5	77.5
Qismən	9	22.5	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

14) Növbəti mərhələ isə işaxtarma mərhələsidir ki, bu mərhələdə respondentlərin 57.5% işəgötürənlərin mənfi münasibətləri ilə qarşılaşıb, 22.5% bu mövzuda şikayətçi deyil, 20 % isə belə vəziyyətin qismən olduğunu deyir.

Cədvəl 20. İş axtarma mərhələsində işəgötürənlərin mənfi münasibətilə qarşılaşdım:

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyati v
Bəli	23	57.5	57.5
Xeyr	9	22.5	80.0
Qismən	8	20.0	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

15) İş yerlərində məhdudiyyətlilərə qarşı ayrı-seçkiliyin olub olmamasını dəyərləndirmək üçün verilən bu suala 37.5% müsbət cavab verib. 40% respondent isə bu mövzuda qərarız olduğunu qeyd edib. 22.5% isə ayriseçkilik olmadığını fikrindədir. Ümumilikdə üç cavab variantı içərisində üstünlük ayrı seçkiliyin olması fikrində qərarız olan respondentlərdədir.

Cədvəl 21. İşəgötürənlərin məhdudiyyətli birinə münasibəti digər işçilərə nəzərən daha sərtidir.

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyati v
Bəli	15	37.5	37.5
Xeyr	9	22.5	60.0
Qərarsızam	16	40.0	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

16) İş yerlərində münasib iş şəraitinin olmadığını düşünənələr ümumi saydan 70%-i təşkil edir ki, bu da kifayət qədər böyük göstəricidir. Və həqiqətən də bu sahəyə diqqətin artırılması zəruridir. 12.5% isə iş şəraitinin uyğun olduğunu hesab edir

Cədvəl 22. İş yerlərində işəgötürənlərin münasib iş şəraiti yaratmadığını düşünürəm:

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyati v
Bəli	28	70	70.0
Xeyr	5	12.5	82.5
Qərarsızam	7	17.5	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

17)

Cədvəl 23. İşəgötürənlərin məhdudiyyətli işçiləri aşağı maaşla işə qəbul etdiklərini düşünürəm:

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ
Bəli	21	52.6	52.6
Xeyr	8	20.0	72.5
Qismən	11	27.5	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

İşəgötürənlərin əlil işçiləri aşağı maaşla işə qəbul etdiyini ümumi saydan 52.5%-i hesab edir. Qalan 20% bu fikirlə razı deyil, 27.5% isə qismən razıdır. Ümumi olaraq yarıdan çox respondentin bu fikrin lehinə seçim etmişdir.

18) Müxtəlif təşkilat və birliklərə üzv olmaq fərdə əlilliyi olan digər şəxslərlə ünsiyyət qurmaq, sosial məsələlərdə aktiv olmaq, tək olmadığını görmək fərsətlərini əldə edir. Eyni zamanda müxtəlif tədbirlərdə iştirak etməklə özünə iş imkanı belə qazanmaq şansı əldə edə bilər. Sorğuda iştirak edən 40 nəfərdən

65.8% i müxtəlif təşkilatlara üzvdür. 34.2% i isə heç bir təşkilata üzv deyil. Bu göstərici eyni zamanda əlilliyi olan şəxslərin aktivlik göstəricisidir.

Cədvəl 24. Hər hansı birliyə üzvsünüzmü?

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ
Bəli	27	67.5	67.5
Xeyr	13	32.5	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

19) Resondentlərimizin öz məşğuliyyətinə olan münasibətlərini müəyyən etmək üçün hazırlanmış bu suala 62.5% iştirak müsbət cavab verib. 35% qərarsız, 2.5% isə işini sevmədiyini qeyd edib.

Cədvəl 25. Gördüyünüz işi sevirsinizmi?

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ
Bəli	25	62.5	62.5
Xeyr	1	2.5	65.0
Qərarsızam	14	35.0	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

20) İş yerlərində infrastrukturun vəziyyəti ilə qane olanların faiz nisbəti 35%, infrastrukturun yaxşı səviyyədə olmadığını düşünən 65% i təşkil edir.

Cədvəl 26. İş yerlərində infrastrukturun (pillə, tutacaqlar, s.q, işıqlandırma və s.) sizə uyğun olduğunu düşünürsünüzmü?

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyativ v
Bəli	14	35.0	35.0
Xeyr	26	65.0	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

21) Ölkəmizdə sağlamlıq məhdudiyyətli olanlarla bağlı aparılan işlərdə müəssərliyin təmin olunmasını düşünənlər 25%, kifayət dərəcədə olmadığını düşünənlər 62.5%, qismən təmin edildiyini düşünənlər 12.5% təşkil edir.

Cədvəl 27. Ölkəmizdə əlilliyi olanlarla bağlı aparılan işlərdə müyəssərliyin kifayət dərəcədə təmin olunmasını düşünürsünüzmü?

Dəyər	Frekanslar	Faiz nisbəti	Kümülyati v
Bəli	12	30.0	30.0
Xeyr	28	70.0	100.0
Cəmi:	40	100.0	

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

Respondentlərə “Məhdudiyyətli insanların işləməsinin təmin edilməsi üçün işəgötürənlərdən gözləntiləriniz nədir?” deyər ünvanlanmış açıq tipli suala cavabları belə olub:

- “Az iş saati, 200AzN-dən yüksək əmək haqqı, məhdudiyyətli olduğumu nəzərə alsınlar. Məsələn eşitmə problemim var, 1 sözü 2-ci dəfə təkrar eşitmək ehtiyacım var.”

- “İş qrafikinə dəyişiklik edilməsi .”

- “Şərait yaratmaqların istərdim.”

- “Fərdi müstəqilliyin tam təmin etməsi.”

- “Anlayış,daha yüksək əmək haqqı, uyğun iş saati.”

- “Məhdudiyyətli insanlara yararsız kimi baxılıb işə götürməməzlik etməsinlər. Sağlam işçi qədər maaş verilsin, rahat gedış-gəliş üçün şərait yaradılsın.”

- “Heçnə çünki işə götürmürlər.”

- “Anlayış.”

- “Daha çox anlayış göstərmələri.”

- “Normal qəbul etmə qabiliyyətləri olsun.”

- “Mən İsmayilli şəhər sakini 1 ci Qurp Ümumi səbəb əliləm. Özüm musiqiçiyəm. Sintezatorda ifa edirəm. 2013-cü ildən İsmayılıda Heydər Əliyev adına Regional Mədəniyyət evinin xalq çalğı alətləri ansambılında çalışırdım. Dövlətin bütün tədbirlərində iştirak edirdim. Amma buna baxmayaraq Mədəniyyət evinin Şöbə Rəisi məni 2018-ci il Sentyabr ayında işdən səbəbsiz yerə uzaqlaşdırdı. Möhtərəm Cənab Prezidentimizin Əlilərin iş ilə təmin olunması haqqında 2 il bundan öncə Fərman imzalayaraq təstiq etmişdir. Və ciddi şəkildə

tapşırıq vermişdirki əlilliyi olan şəxsləri işlə təmin etməyən və işləyən əliləri işdən kənarlaşdıran müəssisə və idarə rəhbərləri cəzalanaraq tutduqları vəzifədən uzaqlaşdırılacaq.”

- “Mehribanlıq.”

- “İnsanlıq.”

- “İşlə təmin və müsbət münasibət.”

- “İş şəraiti.”

- “İş yerində müyəssərlik.”

- “Həssas yanaşsınlar və fərq qoymasınlar. Məhdudiyyətli şəxslərin məhdudiyyətli olmayan insanlardan daha çox iş bacarığı olur. Çünki bizlərin diqqətimiz bir istiqamətdə olur. Bu da o deməkdir ki, işi məhdudiyyətli şəxslər daha mükəmməl bacarır.”

- “Bizə, yəni 2 ci qrup əlilliyi olan şəxsə uyğun işlə təminat.”

- “İşə qəbul etsinlər, biz də özümüzü doğrultmaq şansı əldə edək.”

- “Əlillik vəziyyətinə görə iş versinlər.”

- “Bizlərə diqqətlə yanaşmaları və uyğun işlə təmin etmələri.”

- “Bizlərə ayrı bir fərd kimi baxılmaması.”

- “Digər insanlar kimi davranılması və qəbul görülməsi.”

- “Yaxşı şərait, yol və nəqliyyat xərcləri.”

- “Sadəcə ümid edirəm ki, biz də Dünya Standartına uyğun olaraq artıq bərabər cəmiyyət, bərabər hüquqlu fərdlər kimi aktiv həyat və iş fəaliyyətimiz olar.”

- “İş fəaliyyəti üçün münasib şərait və texnologiya ilə təmin olunmalıdır.”

- “Yaxşı münasibət və münasib işlə təmin etmələri.”

- “Bizə qeyri-adi insan kimi baxmasınlar.”

- “Sağlam insanlara göstərilən münasibəti görmək istərdim.”

- “Lazımi şəraitin yaradılması, iş saatlarının sağlam insanlarla müqayisədə az olması.”

- “Əlilliyi olan şəxslərə də normal insanlara davrandıqları kimi davransınlar.”

Respondentlərə ünvanlanmış açıq tipli sual və anket nəticələrində əlilliyi olan şəxslərin əsas problemlərini görmək mümkündür. Əgər onların cavablarını bir neçə başlıq altında qruplaşdırsaq onların:

- Özlərinə olan sosial münasibətlərdə ayrı-seçkilik;
- İş vaxtının onlara uyğunlaşdırılmış olmaması;
- Əmək haqqının uyğun olmaması;
- İnfrastrukturla bağlı problemlər;
- Hüquqlarının pozulması
- Təhsillərinin işləmələri üçün imkan yarada bilməməsi;
- İş yerlərində onlara uyğun avadanlıq və texnologiyalarla təminat;
- Onların əməyinin lazımınca qiymətləndirilməməsi kimi problemlərdən əziyyət çəkdiyini görə bilərik.

3.3. Hipotezlərin analizi

İndi isə anket nəticələrinə əsasən hipotezlərin təhlilini aparaq:

1. İlk olaraq birinci hipotezimiz məhdudiyyətliyətlilərin işləməsi ilə ailə vəziyyəti arasında mənalı əlaqə haqqında idi. Anket nəticələrinə əsasən bu iki faktoru çarpaz tablo vasitəsi ilə təhlil edək: Nəticələrə əsasən işləyən respondentlərin 33.3%-i evli, 66.7%-i isə subaydır. İşləməyənlərin 26,5%-i evli, 73,5%-i isə subaydır. Analiz nəticələrinə əsasən Fişer testi dəyərinin 0.536 və bu göstəricinin 0.05-dən böyük olduğu üçün H_0 hipotezi qəbul edilir və əlilliyi olan şəxslərin ailə vəziyyəti ilə işləməsi arasında məntiqi əlaqə yoxdur.

Cədvəl 28. İşləyənlər * Onların ailə vəziyyəti-Çarpaz Tablosu

			Ailə vəziyyəti:		Cəmi
			Evli	Subay	
İşləyirsinizmi?	Bəli	Miqdar	2	4	6
		% Faizlə nisbəti	33.3%	66.7%	100.0%
Xeyr		Miqdar	9	25	34
		% Faizlə nisbəti	26.5%	73.5%	100.0%
Cəmi:		Miqdar	11	29	40
		% Faizlə nisbəti	28.9%	71.1%	100.0%

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

2. İkinci hipotez “Dövlət tərəfindən verilən təhsil məhdudiyyətlilərin işləməsinə təsir etmir” şəklində tərtib edilmişdir.

Cədvəl 29. Təhsil xidmətindən faydalananlar * Təhsilin işlə təmin imkanı yaratması

Dövlət tərəfindən verilən təhsil xidmətindən faydalandım:		Dövlət tərəfindən verilən təhsil işləməyimi təmin etdi			Cəmi:
		Bəli	Xeyr	Qərarlısım	
Bəli	Miqdar	5	15	2	22
	% Faizlə nisbəti	22.5%	68.2%	9.1%	100.0%
Xeyr	Miqdar	0	8	1	9
	% Faizlə nisbəti	0.0%	88.9%	11.1%	100.0%
Qismən	Miqdar	0	5	4	9
	% Faizlə nisbəti	0.0%	55.6%	44.4%	100.0%
Cəmi:	Miqdar	3	28	7	40
	% Faizlə nisbəti	12.5%	70.0%	17.5%	100.0%

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

Təhsil xidmətindən faydalanan respondentlərdən 22.7%-i təhsilin müsbət təsir etdiyini, 68.2%-i isə etmədiyini düşünür. Bu xidmətdən yararlanmayan respondentlərin 88.9%-i isə işləmir. Eyni zamanda:

Cədvəl 30. İşləyənlər * Təhsil səviyyəsi

İşləyirsinizmi?		Təhsil səviyyəsi				Cəmi:
		ibtidai təhsil	orta təhsil	peşə təhsili	ali təhsil	
Bəli	Miqdar	0	2	1	3	6
	% Faizlə nisbəti	0.0%	33.3%	16.7%	50.0%	100.0%
Xeyr	Miqdar	3	13	9	9	34
	% Faizlə nisbəti	8.8%	38.2%	26.5%	26.5%	100.0%
Cəmi:	Miqdar	3	15	10	12	40
	% Faizlə nisbəti	7.5%	37.5%	25.0%	30.0%	100.0%

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

Nəzərə alsaq ki, respondentlər arasında işləyənlərdən təhsilsiz olanı yoxdur və belə nəticəyə gəlmək olar ki, onların təhsili işləməkləri üçün şərait yaradıb. Eyni zamanda universitet və peşə təhsili müəssisələrində əlilliyi olan gənclərə yaradılmış iş və təcrübə imkanlarını nəzərə alaraq H_0 hipotezinin inkar edilməsi mümkündür. Bundan əlavə Pearson ki-kvadrat dəyəri 0.047 alındı və bu dəyər 0.05-dən kiçik olduğu üçün H_0 hipotezi deyil alternativ H_1 hipotezi qəbul edilir.

Təhsil xidməti ilə əlilliyi olan şəxslərin işləməsi arasında məntiqi əlaqə vardır lakin bu əlaqə zəifdir.

3. “Reabilitasiya və sağlamlıq xidməti ilə məhdudiyyətlilərin işləməsi üçün müsbət istiqamətli təsir etmir” başlıqlı hipotezin analiz nəticələrinə əsasən hər iki faktoru müsbət qiymətləndirənlər 52.4%, bu xidmətdən faydalanmayıb təsirini görməyənlər isə 100% təşkil edir. Ümumilikdə anketi cavablandıran respondentlərin sayı hədəfdə tutulandan az olduğu üçün cavablar yenidən kateqoriyalara ayrılmışdır. Fişer dəyəri 0.000153 əldə edildiyi və 0.05-dən kiçik olduğu üçün H_0 hipotezi rədd edilmişdir.

Cədvəl 31. Sağlamlıq xidmətindən faydalanma və onun müsbət təsirləri əlaqəsi

Dövlət tərəfindən reabilitasiya və sağlamlıq xidmətindən faydalandım		Dövlət tərəfindən reabilitasiya və sağlamlıq xidməti işləməyimə müsbət təsir etdi		
		Bəli	Xeyr	Cəmi:
Bəli	Miqdar	11	10	21
	% Faizlə nisbəti	52.4%	47.6%	100.0%
Xeyr	Miqdar	0	19	19
	% Faizlə nisbəti	0.0%	100.0%	100.0%
Cəmi:	Miqdar	11	29	40
	% Faizlə nisbəti	27.5%	72.5%	100.0%

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

5. 4-cü H_0 hipotezinə əsasən peşə təhsili ilə məhdudiyyətlilərin işləməsi arasında mənalı əlaqə yoxdur. Peşə təhsilindən yararlanmayanlardan 95.8%-i işləmək üçün imkan əldə etməyiblər, əlavə olaraq 56.3% peşə təhsilinin iş imkanı yaratdığını, Fişer testi nəticəsinin 0.00033 olduğunu nəzərə alaraq H_0 hipotezi rədd edilir. Bu iki münasibət arasında məntiqi əlaqə vardır.

Cədvəl 32. Peşə təhsili və onun iş üçün təsirləri

Dövlət tərəfindən verilən peşə təhsilindən yararlandım:		Peşə təhsili işləməyim üçün imkan yaratdı		
		Bəli	Xeyr	Cəmi:
Bəli	Miqdar	9	7	16
	% Faizlə nisbəti	56.3%	43.8%	100.0%
Xeyr	Miqdar	1	23	24
	% Faizlə nisbəti	4.2%	95.8%	100.0%
Cəmi:	Miqdar	10	30	40
	% Faizlə nisbəti	25.0%	76.0%	100.0%

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

5. “Ailə dəstəyi ilə məhdudiyyətliyətlilərin işləməsi arasında mənalı əlaqə yoxdur” hipotezinin nəticəsi göstərir ki əlilliyi olan şəxslər demək olar ki bütün vəziyyətlərdə ailəsindən dəstək görür. Və işləməklə ailə dəstəyi arasında məntiqi əlaqə mövcud deyil. Eyni zamanda ki-kvadrat dəyəri də 0.22 alındı ki bu da 0.05-dən böyükdür. H_0 hipotezi qəbul edilir.

Cədvəl 33. İşləyənlər * İşləmək üçün ailə razılığı və dəstəyi görünlər

			İşləməyim üçün ailəmdən razılıq və dəstək görürəm			
			Bəli	Xeyr	Qismən	Cəmi:
İşləyirsiniz mi?	Bəli	Miqdar	6	0	0	6
		% Faizlə nisbəti	100.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	Xeyr	Miqdar	22	3	9	34
		% Faizlə nisbəti	64.7%	8.8%	26.5%	100.0%
Cəmi:		Miqdar	28	3	9	40
		% Faizlə nisbəti	70.0%	7.5%	22.5%	100.0%

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

6. “İş yerlərinin fiziki şəraiti ilə məhdudiyyətliyətlilərin işləməsi arasında məntiqi əlaqə yoxdur” hipotezinin təhlili göstərir ki, infrastruktur səviyyəsi ilə qane olan və işləyənlər 16.7%-dir. Əksinə olaraq işləməyən və infrastrukturun uyğun olmadığını düşünənlər 61.8% təşkil edir. Anket nəticələrinə əsasən Fişer testi dəyərinin 0.39 olması bu iki faktor arasında məntiqi əlaqə olmadığını göstərir. H_0 hipotezi qəbul olunur.

Cədvəl 34. İnfrastruktur səviyyəsinin iş fəaliyyəti ilə əlaqəsi

İşləyirsinizmi?		İş yerlərində infrastrukturun sizə uyğun olduğunu düşünürsünüzmü?		
		Bəli	Xeyr	Cəmi:
Bəli	Miqdar	1	5	6
	% Faizlə nisbəti	16.7%	83.3%	100.0%
Xeyr	Miqdar	13	21	34
	% Faizlə nisbəti	38.2%	61.8%	100.0%
Cəmi:	Miqdar	14	26	40
	% Faizlə nisbəti	35.0%	65.0%	100.0%

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

7. H_0 =Ölkədə aparılan müəssərlik tədbirləri ilə məhdudiyyətliyətlilərin işləməsi

arasında asılılıq yoxdur. Anketdə iştirak edən respondentlərin sayı hədəflənən saydan aşağı olduğu və bəzi xanalardakı faizlər normadan fərqli olduğundan hipotez barədə fikir yürütmək üçün cavablar yenidən bölündü. Analiz nəticələrinə əsasən Fişer meyarı 0.98 əldə edilmiş və H_0 hipotezi qəbul edilmişdir.

Cədvəl 35. İşləyənlər* Ölkədə müəssərliyin kifayət dərəcədə təmin olunmasını düşünənlər

İşləyirsinizmi?		Ölkəmizdə müəssərliyin kifayət qədər təmin olunmasını düşünürsünüzmü?		
		Bəli	Xeyr	Cəmi:
Bəli	Miqdar	0	6	6
	% Faizlə nisbəti	0.0%	100.0%	100.0%
Xeyr	Miqdar	12	22	34
	% Faizlə nisbəti	35.3%	64.7%	100.0%
Cəmi:	Miqdar	12	28	40
	% Faizlə nisbəti	30.0%	70.0%	100.0%

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

8. H_0 =Birlik və təşkilatlara üzv olmaqla məhdudiyyətliyənlərin işləməsi arasında mənalı asılılıq yoxdur. Anket nəticələri göstərir ki, işləyənlərin 100%-i hər hansı cəmiyyət üzvüdür. İşləməyən və heç bir birliyə üzv olmayanların faiz nisbəti 38.2 dir. Və analiz nəticəsində Fişer testi-dəyəri 0.77 əldə edilmişdir. Göstərici 0.05 dəyərindən böyük olduğu üçün bu iki faktor arasında məntiqi əlaqə mövcud deyildir. H_0 hipotezi qəbul edilir.

Cədvəl 36. İşləyənlər * Hər hansı birliyə üzv olanlar

İşləyirsinizmi?		Hər hansı birliyə üzvsünüzmü?		Cəmi:
		Bəli	Xeyr	
Bəli	Miqdar	6	0	6
	% Faizlə nisbəti	100.0%	0.0%	100.0%
Xeyr	Miqdar	21	13	34
	% Faizlə nisbəti	61.8%	38.2%	100.0%
Cəmi:	Miqdar	27	13	40
	% Faizlə nisbəti	67.5%	32.5%	100.0%

Mənbə: Müəllif tərəfindən anket nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Araşdırmanın nəticələrini bir neçə istiqamətdə dəyərləndirmək mümkündür.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, ölkəmizdə məhdudiyyətli şəxslərin işləməsi ilə qanunvericilikdə bütün hallar nəzərə alınsa da nəzarət sistemində bəzi problemlər hələ də qalmaqdadır.

Buna misal olaraq, əlil və sosial müdafiəyə ehtiyacı olanlar üçün kvota ilə iş yerlərinin təmin olunması qanunvericilikdə öz yerini tapsa da, kvota şərtlərinin yerinə yetirilməməsilə gələn gəlirin müəyyənləşdirilərək əlilliyi olan fərdlərin reabilitasiyası üçün xərclənməsi daha məqsədəuyğun hesab edilir. Eyni zamanda kvota yalnız işçilərin sayı ilə deyil həm də dövryyəsi yüksək olan sahibkarlıq subyektlərinə də aid edilməlidir. İşəgötürənlərin məhdudiyyətli işçiləri işlə təmin etməsi üçün həvəsləndirici tədbirlərin görülməsi, vergi güzəştləri ediməsi bu istiqamətdə təqdirə layiqdir. Bundan başqa qanunvericiliyə əsasən məhdudiyyətli şəxslərin xüsusi əmək bazarı üçün yetişdirildiyinin və onlara öyrədilən peşələrin siyahısı olduğunu görürük. Lakin, belə qrupların məxsusi əmək bazarı üçün deyil ümumi əmək bazarı üçün yetişdirilməsi onların cəmiyyətə “yadlaşmasının” qarşısını alacaqdır.

Digər bir istiqamət isə həssas qruplara dəstək mövzusunda QHT və müxtəlif birliklərin roludur. Araşdırma nəticəsi göstərir ki, ölkəmizdə QHT-lərin rolu zəifdir. Bu cür birliklərə maliyyə yardımlarının artırılması bu sahəyə diqqəti də artıracaqdır.

Bundan əlavə, araşdırma nəticələri göstərir ki, əlilliyi olan şəxslər infrastruktur səviyəsindən razı deyillər. Onlardan işləyənlər nəqliyyatla bağlı çətinlik çəkirlər. Bunun üçün ölkə daxilində yollar, binalar, tikililər, nəqliyyat vasitələri, küçələrdə infrastrukturun əlilliyi olan şəxslərə uyğunlaşdırılması layihələrinin miqyasının genişləndirilməsi məqsədə uyğun görülür.

Statistik məlumatların azlığı bu istiqamətdə bəzi dəqiq göstəricilərin olmaması bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar və tədbirlərə mənfi təsir edir. Bu da öz növbəsində mövzu ilə əlaqəli problemlərin üzə çıxmasına mane olur.

Məhdudiyyət növünün xüsusiyyətinə görə yaranan problemlər vardır. Hər bir əlilliyi olan fərdə öz problemləri fərqli şəkildə təsir edir. Bu baxımdan tətbiq ediləcək məşğulluq strategiyaları bu kimi məsələləri nəzərə almalı, fərdilik xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Eyni növ sağlamlıq məhdudiyyəti olan şəxslərə eyni xarakterdə olmaları kimi xidmət göstərilməməli və eyni nəticələr gözlənilməməlidir. Eyni zamanda onların həm çalışmazdan əvvəl həm də iş həyatına adaptasiyada qarşılaşdıqları problemlərin üçün kollektivdə ixtisaslı kadrlar olması vacibdir. Hansı ki hal hazırda bu cür kadr çatışmazlığı mövcuddur.

Əlilliyi olan şəxslərin reabilitasiyası əsasən təhsil ocaqlarında aparıldığı üçün bu kimi yerlərdə infrastrukturun onlara uyğun şəkildə olması əsas şərtidir.

Əhali arasında maarifləndirmə səviyyəsi. Fiziki və zehni məhdudiyyətli insanların bacarıqları, görə biləcəyi işlər, işləyərkən məhsuldar olub olmayacağı mövzusunda olan mühakimələrin aradan qaldırılması maarifləndirmə ilə mümkündür. Bunun üçün də həm cəmiyyətin həm də məhdudiyyətliyələrin ailə üzvləri maarifləndirilməli və məlumatlandırılmalıdır.

Məhdudiyyətli insanlar sağlamlıq şəraitləri ilə əlaqəli olaraq iş vaxtı və şərtlərilə ayaqlaşa bilməyə bilərlər. Onların iş yerlərinin olduğu ərazi, iş qrafiki və sisteminin elastikliyi təmin olunmalıdır. Əlavə olaraq, işə gedə bilməyəcək vəziyyətdə olan fərdlər üçün evdə işləmək şəraitinin də yaradıla biləcəyi diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

Mövzu ilə bağlı

- Əhali arasında əlilliyi olan insanlar barəsində daimi olaraq maarifləndirmə işlərinin aparılması;
- Əlilliyi olan insanlar barədə statistik məlumatlar daha ətraflı şəkildə toplanılsın və bu sahədə araşdırmaların çoxaldılması üçün tədbirlər görülməsi;
- Əlilliyi olan insanlara uyğunlaşdırılmış infrastruktur tədbirləri artırılması və ölkə miqyasında, böyük şəhərlərdən əlavə ətraf rayon və qəsəbələrdə də aparılması;
- Sosial müdafiəyə ehtiyacı olan insanlara təyin edilmiş kvota şərtləri təkə işçi sayına deyil, eyni zamanda dövryyəyə əsasən tətbiq edilməsi;

- Həssas qruplara dəstək mövzusunda QHT və sahibkarlara həvəsləndirici maliyyə tədbirləri tətbiq edilməsi;
- Əlilliyi olan gənclər üçün inklüziv təhsil sisteminin bütün təhsil ocaqlarına tətbiq edilməsi və təhsil prosesindən əmək prosesinə keçid dövründə onlara ixtisasartırma və iş imkanları yaradılmasının genişləndirilməsi;
- İş yerlərinin, iş vaxtının, əmək şəraitinin onlara uyğunlaşdırılması təkliflərin reallaşdırılması bu sahədə bir çox problemlərin həllinə yol açacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti-5may 2018ci il Əlil tələbələr üçün keçirilmiş Əmək Yarmarkası Hesabatı, 2018, UNEC.
2. “Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti” Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2018, 270 s.
3. “Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri” Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2018, 496 s.
4. “Əmək bazarı” Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2018, 167 s.
5. “İnklüziv təhsil: təcrübə və qarşıda duran vəzifələr” V Elmi-praktiki konfransın məqalələr toplusu. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011, 624 səh.
6. Reabilitasiya mərkəzləri haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR KABİNETİNİN QƏRARI, 29 may 2002-ci il
7. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 5 iyun 2001-ci il, № 136-IIQ
8. Sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün kvota tətbiq edilməsi Qaydası, Bakı şəhəri, 22 noyabr 2005-ci il, № 213
9. “Əlilliyin və sağlamlıq imkanlarının məhdudluğunun müəyyən olunması meyarlarına dair Əsasnamə”, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı № 413, Bakı şəhəri.
10. Əmək pensiyaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, № 54-IIIQ, Bakı şəhəri, 7 fevral 2006-cı il
11. Əmək pensiyaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, № 54-IIIQ, Bakı şəhəri, 7 fevral 2006-cı il

Xarici dilda

1. Altan Ö. Z., Sosyal Politika, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2008, s-602.
 2. Aslan, C. ve Uluocak, Ş., Toplum ve Engelliler, Çanakkale: Çanakkale Kitaplığı Yayınevi, 2012
 3. Aydın, Y. (1991). Sakatların İstihdamı Hakkında Tüzük Uygulaması Açısından Sakatların Çalışma Sorunlarının İncelenmesi ve Zonguldak Örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
 4. Aysoy, M., Avrupa Birliği Sürecinde Özürlüler Politikası. Açık Kitaplar. İstanbul, 2004.
 5. Mustafa Ö., Türkiyede engelli gerçeği, İSTANBUL, MÜSİAD, 2011, s-112.
 6. Sedat M., "Genel olarak özürlülere yönelik çalışmalar ve İSMEK örneği". Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 2009, 41-42
-
1. Abrahamson P., "Researching poverty and social exclusion in Europe", Journal of European Social Policy, Vol. 13, No. 3, 2003.
 2. Burström, B. (2010). Disability and Employment: The Importance of the Diagnosis. European Journal of Public Health, 20(4), 369-373
 3. Davies, C. and Lifchez, R. (1987). An Open Letter to Architect. Rethinking Architecture: Design Students and Physically Disabled People. University of California, 35-50.
 4. Equality and Human Rights Commission. Being disabled in Britain. (2017).
 5. Hahn, H. (1986). Disability and the Urban Environment: A Perspective on Los Angeles. Environment and Planning D: Society and Space, 4, ss.124-152.
 6. Institute, S. (2000). Disability policies in Sweden. Stockholm. s-45

7. James L. Paul, Rune J. Simeonsson, Children with special needs: family, culture and society, Harcourt Brace Jovanovich College, 1993, s-316.
8. Priestley M., [ed.], "Introduction: The Global Context of Disability", Disability and The Life Course, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, ss. 4–6.
9. Michael A. Rembis, Catherine Jean Kudlick, Kim E. Nielsen, The Oxford Handbook of Disability History, Oxford University Press, 2018 - 535 pages
10. OECD, Transforming disability into ability. Policies to promote work and income security for disabled people, 2003.
11. WHO 1976, International classification of impairments, disabilities and handicaps, Switzerland, s.207

1. Демьянова А.В., Социальная политика в сфере защиты прав инвалидов в России, 2015, 50 с..
2. Статкомитет СНГ, Статистика о жизни людей с инвалидностью в странах Содружества независимых государств, МОСКВА ,2018, с-54.

İnternet resursları

1. http://www.eqanun.az/alpidata/framework/data/11/f_11456.htm
2. <http://www.eqanun.az/framework/4353>
3. <http://www.mlsp.gov.az/az/pages/280>
4. http://www.unicef.org/azerbaijan/Final_Edu_CWD_Report_AZE.pdf
5. <https://ria.ru/analytics/20170607/1495994209.html>
6. <https://www.eurofound.europa.eu/topic/social-policies/>
7. https://www.ilo.org/groups/public/ednormes/documents/normativeinstrument/59_ru.htm
8. <https://www.kp.ru/guide/meditsinskaja-reabilitatsiya-invalidov.html>
9. <https://www.stat.gov.az/>
10. www.ac.gov.ru/files/publication/a/7480.pdf

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Ölkəmizdə əlilliyi olan insanlara sosial xidmət müəssisələri	43
Cədvəl 2. İlk dəfə olaraq əlilliyi qeydə alınan şəxslərin sayı.	54
Cədvəl 3. 2017-ci ildə ilk dəfə əlilliyi olan şəxs hesab edilən 18-dək uşaqların əlilliyin səbəbləri və yaş qrupları üzrə statistik göstəriciləri	56
Cədvəl 4. 2017-ci ildə ilk dəfə əlilliyi olan şəxs kimi qeydə alınan 18 və yuxarı yaşı olanların əlillik səbəbi və yaş qrupları üzrə bölgüsü	56
Cədvəl 5. İşləyən və işləməyən pensiyaçıların sayı (ilin əvvəlinə, nəfər)	57
Cədvəl 6. 2017-ci ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv olan ölkələrdə bəzi statistik göstəricilər.	57
Cədvəl 7. Respondentlərin yaşı	62
Cədvəl 8. Respondentlərin cins tərkibi:.....	62
Cədvəl 9. İşləyən respondentlərin say tərkibi:.....	63
Cədvəl 10. Ailə vəziyyəti:	63
Cədvəl 11. Təhsil səviyyəsi	63
Cədvəl 12. Məhdudiyyət növü?	64
Cədvəl 13. Dövlət tərəfindən verilən təhsil xidmətindən faydalandım.....	64
Cədvəl 14. Dövlət tərəfindən verilən təhsil işləməyimi təmin etdi	64
Cədvəl 15. Dövlət tərəfindən reabilitasiya və sağlamlıq xidmətindən faydalandım	65
Cədvəl 16. Dövlət tərəfindən reabilitasiya və sağlamlıq xidməti işləməyim üçün müsbət təsir etdi	65
Cədvəl 17. Dövlət tərəfindən verilən peşə təhsilindən yararlandım	65
Cədvəl 18. Peşə təhsili işləməyim üçün imkan yaratdı	66
Cədvəl 19. İşləməyim üçün ailəmdən razılıq və dəstək görürəm.....	66
Cədvəl 20. İş axtarma mərhələsində işəgötürənlərin mənfi münasibətilə qarşılaşdım	66
Cədvəl 21. İşəgötürənlərin məhdudiyyətli birinə münasibəti digər işçilərə nəzərən daha sərtidir.	67

Cədvəl 22. İş yerlərində işəgötürənlərin münasib iş şəraiti yaratmadığını düşünürəm	67
Cədvəl 23. İşəgötürənlərin məhdudiyyətli işçiləri aşağı maaşla işə qəbul etdiklərini düşünürəm	67
Cədvəl 24. Hər hansı birliyə üzvsünüzmü?	68
Cədvəl 25. Gördüyünüz işi sevirsinizmi?	68
Cədvəl 26. İş yerlərində infrastrukturun (pillə,tutacaqlar,s.q,işıqlandırma və s.) sizə uyğun olduğunu düşünürsünüzmü?	68
Cədvəl 27. Ölkəmizdə əlilliyi olanlarla bağlı aparılan işlərdə müyəssərliyin kifayət dərəcədə təmin olunmasını düşünürsünüzmü?	69
Cədvəl 28. İşləyənlər * Onların ailə vəziyyəti-Çarpaz Tablosu.....	71
Cədvəl 29. Təhsil xidmətindən faydalananlar * Təhsilin işlə təmin imkanı yaratması	72
Cədvəl 30. İşləyənlər * Təhsil səviyyəsi	72
Cədvəl 33. İşləyənlər * İşləmək üçün ailə razılığı və dəstəyi görənlər	74
Cədvəl 35. İşləyənlər* Ölkədə müyəssərliyin kifayət dərəcədə təmin olunmasını düşünənlər	75
Cədvəl 36. İşləyənlər * Hər hansı birliyə üzv olanlar	75

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. 2018-ci ildə pensiya alanların pensiya növlərinə üçün bölgüsü (faizlə) ...	53
--	----

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. İlk dəfə olaraq əlilliyi qeydə alınan şəxslərin min nəfərlə sayı.....	55
--	----